

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİNİN
İNGİLİZ BASININA YANSIMALARI (1914-1918)**

Adnan KORGAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİNİN
İNGİLİZ BASININA YANSIMALARI (1914-1918)

Adnan KORGAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

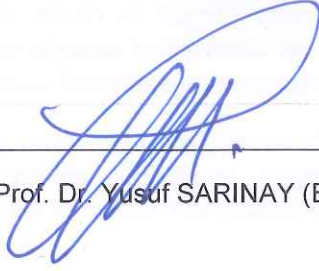
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

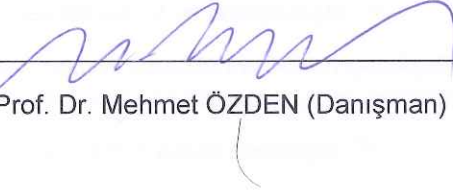
Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

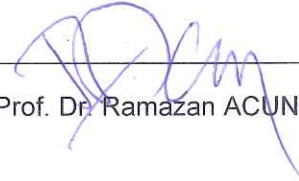
Adnan KORGAN tarafından hazırlanan "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basınına Yansımaları (1914-1918)" başlıklı bu çalışma, 18.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yusuf SARINAY (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN (Danışman)

Prof. Dr. Ramazan ACUN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

04 / 07/ 2019

Adnan KORGAN

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Adnan KORGAN

ÖZET

KORGAN, Adnan. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basınına Yansımaları (1914-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Ermeni Meselesi XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti için hem idari hem siyasi hem de diplomatik açıdan önemli bir sorun olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile bu mesele çok farklı bir boyuta taşınmıştır. Savaş sürecinde yaşanan Tehcir hadisesi, günümüzde de güncelliğini koruyan birçok tartışmanın başlangıç noktasıdır. Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türk ve Ermeni ilişkilerinin savaş koşullarında aldığı halin, İngiliz basınındaki yansımaları sistematik olarak incelenmiştir. Bu inceleme Ermeni Meselesi ve Tehcir konusunda yapılmakta olan bilimsel çalışmalara, basın tarihi bağlamında katkı sunmayı amaçlamaktadır. Gazete ve benzeri yazılı basın malzemeleri, tarihi olay ve olguların analizinde toplum psikolojisini anlamak bakımından değerli bir kaynaktır. Bu sebeple, araştırmanın temel unsuru olarak 1914 ve 1918 yılları arasında yayımlanmış olan İngiliz gazeteleri birincil kaynak olarak ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler

Türk, Ermeni, İngiliz, Tehcir, Basın Tarihi, Birinci Dünya Savaşı, Gazete, Göç, Osmanlı.

ABSTRACT

KORGAN, Adnan. Reflections of Armenian Question to English Press During the First World War (1914-1918), Master Thesis, Ankara, 2019.

The Armenian Question was a significant problem for the Ottoman State in both political and diplomatic aspects in late 19th century and early 20th century. After Ottoman State went to World War I, this question gained a quite different aspect. The deportation issue experienced during the war is the origin of many issues that still keep up-to-date today. This study systematically examined the reflections of Turkish and Armenian relationships under war conditions during World War I to English press. This examination is intended to contribute to scientific studies being conducted on Armenian Question and Deportation, in terms of press history. Newspapers and similar printed press materials are valuable resources in terms of understanding the community psychology in the analysis of historical events and phenomenon. For this reason, as the essential factor of the study, the English newspapers published between 1914 and 1918 were handled as a primary resource.

Keywords

Turk, Armenian, English, Deportation, Press History, World War I, Newspaper, Migration, Ottoman.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: BÜYÜK SAVAŞ BAŞLIYOR (1914).....	9
1.1. SAVAŞ ÖNCESİ DURUM.....	9
1.1.1 Savaş Öncesi Avrupa'nın Siyasi Yapısı.....	9
1.2. VİLAYÂT-I SİTTE'DE ERMENİLER	10
1.3. İSTANBUL'UN VAZİYETİ.....	12
1.4. ERMENİLERE YÖNELİK REFORM ÇABALARI.....	14
1.5. SAVAŞ DEVAM EDERKEN OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU... ..	18
1.6. OSMANLI DEVLETİ SAVAŞA DAHİL OLUYOR.....	19
1.7. SAVAŞ BAŞLANGICINDA ERMENİ FAALİYETLERİ.....	20
1.8. SAVAŞ SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇ DİNAMİKLERİ.....	23
1.9. DOĞU'DA SÜREN TÜRK-RUS MUHAREBELERİ.....	26

2. BÖLÜM: TEHCİR BAŞLIYOR (1915)	32
2.1. SARIKAMIŞ'TAN ERZURUM'A OSMANLI-RUS MÜCADELESİ	32
2.2. ÇANAKKALE SAVAŞI BAŞLIYOR	37
2.3. 24 NİSAN KARARLARI VE ARDINDAN YAŞANANLAR	38
2.4. VAN'IN ERMENİLERİN ELİNE GEÇİŞİ	43
3. BÖLÜM: ANADOLU'DA GERİLİM ARTIYOR (1916)	55
3.1. ERZURUM RUS İŞGALİNDE	55
3.2. RUSLAR TRABZON'DA	58
3.3. YENİ İSYANLAR VE DİPLOMATİK TEPKİLER	62
4. BÖLÜM: SAVAŞIN SON YILLARI (1917-1918)	66
4.2 KUT VE BAĞDAT İNGİLİZ KONTROLÜNE GİRİYOR	68
4.3 BOLŞEVİK İHTİLALİ'NDEN SONRA ERMENİ MESELESİ	75
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86
EK 1. ORIJİNALLİK RAPORU	98
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU	100

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİNİN İNGİLİZ BASININA YANSIMALARI (1914-1918)

GİRİŞ

Ermeniler, Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir dil olan ve kendisine özgü alfabesi de bulunan Ermenice lisanını konuşan köklü bir kavimdir.¹ Tarihi kayıtlarda Ermenilerden ilk söz edenler Helen tarihçi Herodot (M.Ö 484 – 425) ve Ksenophon (M.Ö 430 - 355)'dur. Herodot'a göre Ermeniler, Friglerin Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelen bir kolonisidir.²

Tarihi çağlar boyunca Arsak-Ermeni Krallığı (M.Ö 190 – M.S 387), Pakraduni Hanedanlığı (885 – 1045), Vaspuragan Krallığı (M.S 908 – 1021), Kilikya Ermeni Krallığı (1198 – 1375) gibi devletler kuran Ermenilerin bazı dönemlerde de özerk devletler olarak (5.yüzyılda Sasani İmparatorluğu sınırları içerisinde olduğu gibi) Anadolu coğrafyasında hükümdarlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz.³

Ermeniler, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Zerdüştlük⁴ dinindeki ışık ve aydınlık tanrısı Ahura Mazda'ya benzer özellikler göstermekle birlikte yaratıcı ve baş tanrı kabul ettikleri Aramazd'a inanmaktaydılar. Hıristiyanlığın Orta Doğu coğrafyasında yükselmesi ile birlikte aydınlatıcı olarak anılan Aziz Gregor (257-331) önderliğinde Hıristiyanlığı kabul ettiler. Bu özelliğiyle Ermeni Krallığı, M.S 301 yılında Hıristiyan inancını resmi din olarak kabul eden ilk devlettir.⁵ Ermeniler, 5. yüzyılda İznik Konsili⁶ (325)'nin esaslarına dayanan ekümenik Hıristiyanlıktan ayrılarak günümüzde de Ermeni halkının inanç esaslarını belirleyen Ermeni Apostolik Kilisesini⁷ kurdular.⁸

¹ Steven Roger Fischer, *Dilin Tarihi*, (çev. Muhtesim Güvenç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Temmuz 2018, s. 76-77.

² Herodot, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Polymnia: 7. Kitap, 73. Bab, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 543; Ksenophon, *Anabasis*, (çev. Ari Çokona), 4. Kitap, 5. Bölüm, 35. Bab, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 123.

³ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2011, s. 35-118.

⁴ Günümüzden yaklaşık 3500 yıl önce İran coğrafyasında ortaya çıkan bir din olup, kurucusu Zerdüş tarafından Avesta isimli kutsal kitap vasıtasıyla öğretilerini ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Nimet Yıldırım, *İran Kültürü: Zerdüş'ten Firdevsî'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 13-31.

⁵ Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 25.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Cilt: 23*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 549-552.

⁷ Bir havari (Apostle) tarafından kurulan kiliselere Apostolik Kilise denir. Ermeni Apostolik Kilisesi dünyanın en eski Hıristiyan mezheplerindedir. Ermeni Kilisesi'nin oluşumu için bkz; Abdurrahman Küçük, "Gregoryen

Türkler ile Ermenilerin tanışmaları, Abbasi ordusunda hizmet veren Türk kumandanlar ve ailelerin kurduğu lokal ilişkiler ile olmuştur. Fakat daha derin ve önemli yakınlıkların kurulması Büyük Selçuklu Sultanı Çağrı Bey'in 1015-1020 Anadolu'ya düzenlediği keşif seferleri sırasındadır.⁹ 1071 yılında yapılan Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Bizans İmparatorluğu'nu ağır bir yenilgiye uğratmasının ardından yapılan Türk göçleriyle birlikte Anadolu'da İslamiyet etkisini hissettirmeye başlamıştır.¹⁰

Malazgirt Savaşı'nın ardından Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusu kendi dinini koruyarak Türk idaresi altında yaşamayı kabul etse de Güney Doğu ve Akdeniz Bölgesi'ndeki Ermeniler zayıflayan Bizans idaresini kabul etmeyerek 1078 yılında merkezi Adana Çukurova olan Kilikya Ermeni Krallığı'nı kurdular.¹¹ Yaklaşık 300 yıl boyunca bölgesel olarak etkin bir güç olan bu krallık 1375 yılında başka bir Türk Devleti olan Memlûkler (1250-1517) tarafından yıkılmıştır.¹² Bu tarihten 16. yüzyıla kadar Memlûk idaresinde yaşayan Ermeniler, Ridaniye Savaşı (1517) sonrasında Memlûk Devleti'nin yıkılmasıyla beraber Osmanlı yönetimine girmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaası ile kurduğu ilişkiler, 19. yüzyıla değin kitlesel sorunlar doğurmamıştır. Zira Osmanlı'daki siyasi, mimari, tıp ve zanaat hayatına baktığımızda Ermenilerin birçok önemli kademede bulunduğunu görmekteyiz. 1326 yılında Bursa'nın başkent olmasının ardından Ermenilerin Kütahya'da bulunan dini merkezleri 1381 yılında Bursa'ya aktarılmış¹³ ve ayrı bir dini cemaat olarak hayatlarını sürdürmelerine izin verilmiştir.

1453 yılında İstanbul'un başkent olmasının ardından Sultan II. Mehmet (1432-1481), Ermeni cemaatinin Bursa'daki dini merkezini 1461 yılında İstanbul'a taşımıştır. Ardından İstanbul'un Samatya muhitinde Ermeni Kilisesini teşkilatlandırarak başına da 1478 yılına değin bu

Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, Sayı: 1, Ankara, 1996, s. 117-154.

⁸ Canan Seyfeli, “İstanbul Ermeni Patrikhânesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: EK-1, TDV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 670-673.

⁹ Zeynep Altıntaş, “1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1, Haziran 2005, s. 152.

¹⁰ Türklerin Anadolu'yu fethinden Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar Ermenilerin tarihi için bkz; George A. Bournoutian, *a.g.e.*, s. 118-132.

¹¹ Erhan Afyoncu, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, s. 4.

¹² Erdal İltter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1999, s. 17.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2014, s. 16.

makamda kalacak olan Başpiskopos Ovakim'i getirmiştir. Böylece Ermeni tebaasına dinini yaşama hürriyeti vermekle beraber aynı zamanda onları kendine de tabi kılmıştır.¹⁴

Osmanlı yönetimi, Ermenilerin kendi dilini kullanmasını yasaklamamış ve Ermenilerin doğan çocuklarına da kendi dillerinde isimler koymasına müsaade etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermenilerin kültürel faaliyetlerini yürütmesine de izin verilmiştir. Türklerin matbaacılık faaliyetlerine başlamasından çok daha önce, 16. yüzyılda İstanbul'da Ermeni matbaası açılmış ve bu matbaada Ermeni harfleri ile yazılan Ermenice eserler de basılmıştır.¹⁵ Ermeniler Türk sanat dünyasında da önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Türk Tiyatrosu'nda önemli bir yeri olan Güllü Agop¹⁶ (1840-1891) ve Türk Sanat Musikisi alanında Hamparsum Limoncuyan¹⁷ (1768-1839) bu noktada verilebilecek örnek isimlerdir.

Fransız İhtilali'nin (1789) getirdiği milliyetçilik akımlarının etkisiyle Osmanlı idaresi altında yaşayan azınlıkların birbiri ardına isyan ettiği dönemde Ermenilerin herhangi bir isyan faaliyetinde bulunmaması ve silahlı bir harekete girişmemeleri sebebiyle "*Millet-i Sadıka*" yani sadık millet olarak adlandırılmışlardır. Fakat tarihi süreçte bu olumlu ilişkiler hep bu şekilde yürümemiş ve özellikle 19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Türk – Ermeni ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır.

Osmanlı Tarihi'nde Şark Meselesi (Doğu Sorunu) olarak bilinen olayların başlangıç tarihini, 1774'te Osmanlı ve Rus İmparatorluğu arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar götürmek mümkündür. Bilindiği gibi bu antlaşmanın ardından Rusya, Osmanlı İmparatorluğu idaresinde bulunan Ortodoksların siyasi hamiliğini üstlenmiştir.¹⁸ Bu antlaşmada elde ettiği hakkını kullanarak 19. yüzyıla kadar olan süreçte Balkan Ortodoksları üzerinde hak iddia eden Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ile birçok savaşa girmiş ve Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında etkili bir rol oynamıştır.¹⁹

¹⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 149.

¹⁵ 1565 yılında İstanbul'un Karagümrük semtindeki Ermeni kilisesinde kurulan matbaada, Sivaslı bir Ermeni olan Abgar Tıbir ilk Ermenice kitap olan *Pokır Keraganutiün Gam Appenaran* (Küçük Dilbilgisi ve Alfabe) adlı eseri neşretmiştir. Bkz; Emre Dölen, *Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015, s. 158-159.

¹⁶ Levon Panos Dabağyan, *Sanat Dünyamızda Ermeniler*, Yedirenk Yayınları, İstanbul, 2012, s. 198

¹⁷ a. g. e., s. 22.

¹⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Cilt IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 269-270; Doğu Sorunu için ayrıca bkz; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2017, s. 66-67.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 59-87.

Balkanlarda yaşayan Ortodoks milletler üzerinden kendi siyasi çıkarları doğrultusunda başarılı bir politika yürüten Rusya'nın dikkati bu tarihten sonra Doğu Ortodokslarına kaymıştır. Rusya 1826-1828 yılları arasında İran'la yaptığı savaşı kazanarak İran'dan elde ettiği Revan ve Nahçıvan bölgesinde bir Ermeni vilayeti kurulmasını sağladı ve bu bölgenin kurulmasından sonra İran ile Osmanlı himayesi altında yaşayan Ermenilerin bir kısmı bu bölgeye göç etti.²⁰ İran-Rus savaşının hemen ardından gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında Ermenilerin bir kısmı bu savaşta Rus askeri olarak yazıldı ve Erzurum'un Rusların idaresine girmesinde etkin bir rol oynadılar.²¹

Türk Ermeni ilişkilerinin gerilmesindeki en önemli olaylardan birisi de 24 Nisan 1877'de başlayan ve Türk Tarihi'nde 93 Harbi olarak anılan Osmanlı – Rusya Savaşı'dır. Bu savaş esnasında Ermeniler, siyasi ve ekonomik olarak Rusya'ya destek vermişlerdir.²² Savaşın ardından bu desteğin karşılığını almak isteyen Ermeni Patriği Nerses Efendi²³ (1837-1884) barış görüşmelerinin yapıldığı sırada Rus Çarı ve başkumandanı Nikola'yı ziyaret ederek isteklerini ilettiler. İmzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın (1878) 16. maddesine göre Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerin yoğun olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde ıslahatlar yapacak ve bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun güvenliği sağlanacaktı.²⁴ Ancak Batılı devletlerin Osmanlı-Rus ilişkilerine müdahalesi ile yürürlükten kalkan ve Berlin Antlaşması ile yenilerek uluslararası kabul gören yeni barışta bu husus tekrar gündeme gelmişti. Böylece Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin öngördüğü ıslahat talebi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde tekrardan imza altına alındı.²⁵

Rusya gerek Balkanlar gerek ise Kafkaslar da böylesine bir nüfuz kazanınca kendi çıkarlarını tehlike altında gören İngiltere de Şark Meselesi'ne müdahil oldu. İngiltere hem Doğu Akdeniz'deki nüfuzunu artırmak hem de Hindistan yolunu emniyete almak için Kıbrıs adasında üslenmek amacıyla Osmanlı lehinde bir politika izleyerek 4 Haziran 1878'de Kıbrıs

²⁰ Mustafa Aydın, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35. Cilt, İstanbul, 2008, s. 28.

²¹ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 383.

²² Mihail Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, TTK Basımevi, Ankara, 2013, s. 27.

²³ Nerses Efendi, özerklik veya ıslahatlardan ziyade Ermenilerin bağımsız olmasından yana idi bkz; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 127.

²⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 66; Mustafa Cezar ve Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 3327; Marcel Leart (Krikor Zohrab), *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 46; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 512.

²⁵ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 77; Mustafa Cezar ve Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3337; Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 516-517; Berlin Antlaşması'nın orijinal metinleri için bkz; Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 455-495.

Antlaşmasının imzalanmasını sağladı. Bu antlaşmaya göre Osmanlı, Doğu vilayetlerinde bulunan Ermeniler için İngiltere ile kararlaştıracağı ıslahatları uygulayacaktı. Ayrıca Osmanlı'nın Doğu'da bulunan toprakları herhangi bir tehlikeye maruz kalırsa da İngiltere yardım edecekti.²⁶

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında bağımsız bir Ermenistan kurulması için Kara Haç Cemiyeti, Anavatan Müdafileri (*Pashtpan Haireniast*), *Ramgavar* ve *Armenakan Partisi* gibi irili ufaklı pek çok Ermeni örgütü²⁷ ve derneği oluşturulmuşsa da kurulan bu örgütler arasında iki tanesi Ermeni Meselesinin şekillenmesinde başat rol oynadılar.

Bu derneklerden ilki 1887 yılında Marksist Ermeniler tarafından Cenevre'de kurulan *Hınçak Partisi* idi.²⁸ Partinin temel politikası Anadolu'da yaşayan Ermenileri siyasi ve milli bir bayrak altında toplayarak bağımsızlıklarına kavuşturmaktı. Bu amaç doğrultusunda silahlı faaliyetlerde bulunmak, vergi vermeyi reddetmek, hükûmeti eleştiren gösteriler düzenlemek, yurt içi ve yurt dışında Bağımsız Ermenistan fikrini destekleyen yayınlar çıkartmak gibi bir dizi eyleme giriştiler.

Kurulan örgütlerden diğeri ise 1890'da Tiflis'te kurulan *Taşnaksutyun* yani Ermeni İhtilal Federasyonu'ydu.²⁹ 1892'de yayınladıkları parti bildirgesine göre hedefleri; Ermeni halkının silahlı direnişe katılmasını sağlamak, devlet kurumları ve yetkililerine karşı eylemlerde bulunmaktı. Bu amaçlar doğrultusunda İstanbul'da ve Doğu Anadolu'da çeşitli illerde şubeler açtılar. *Taşnaksutyun*, savunduğu görüşleri etkin bir biçimde dünya kamuoyuna duyurabilmek amacıyla Osmanlı Devleti topraklarında çeşitli tedhiş faaliyetlerine girişti. Bu bağlamdaki en önemli tedhiş faaliyeti, 1896 yılında Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki şubesine düzenlediği baskındır.³⁰

Bu Ermeni örgütlerinin faaliyetlerine koşturarak Ermeni halkının huzursuzluğu ve ıslahat isteği, Osmanlı idaresine karşı başlatılan isyanlarla belirgin bir hal almıştır. Özellikle de 1895 yılında Anadolu'nun çeşitli noktalarında meskûn olan Ermeniler devlete karşı ayaklanmışlarsa da başarılı olamamışlardır.³¹ 1909 yılında da Adana ili ve civarında Ermeniler tarafından bir ayaklanma çıkarıldı ve bu ayaklanma Müslüman halk ile Ermeniler arasında şiddetli bir

²⁶ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 523-525.

²⁷ Edward J. Erickson, *Osmanlılar ve Ermeniler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 24.

²⁸ Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, University of California Press, Londra, s. 104.

²⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 191.

³⁰ Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü: 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, TTK Basımevi, Ankara, 2015, s. 82.

³¹ Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 28-30.

çatışma halini aldı.³² Ermeniler, bu olaylar sırasında 20.000–30.000 Ermeni öldürüldüğü yönünde iddialarda bulunsada dönemin Adana Valisi Mustafa Zihni Paşa'nın (1838-1911) resmi raporu, Müslümanlardan 1.924 ölü, gayrimüslimlerden de 1.455 ölü olduğunu bildirmişti.³³

Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olmasıyla beraber Doğu Anadolu'daki otorite eksikliği gün geçtikçe daha belirginleşmiş ve bu eksiklik bir kaos ortamına dönüşmüştü. 24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti, 14 il ve 10 mutasarrıflığa bir bildiri gönderdi. Bu bildiriye göre *Taşnaksutyun*, *Hınçak* ve benzeri Ermeni komiteler kapatılacak, zararlı faaliyetleri bilinen Ermeniler tutuklanacaktı.³⁴ Dönem hükûmeti, bölgedeki olayları engellemek ve savaş esnasında bölgenin güvenliğini sağlamak adına Tehcir Kanunu ya da Sevk ve İskân Kanunu olarak adlandırılan kararları uygulamaya karar verdi. Karar 1 Haziran 1915 tarihinde Takvîm-i Vekâyi gazetesinde yayımlanarak yürürlüğe girdi.³⁵ Bu karar doğrultusunda toplamda ne kadar Ermeni'nin göçe tabi tutulduğu hala daha tartışma konusudur.

Tehcir hadisesi üzerinden, 104 yıl geçmiş olmasına karşın konu hala güncelliğini korumaktadır. Konunun güncelliğini korumasının sebebi, günümüzde Ermenistan ve Diaspora'daki Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında yaşanan bu hadiseleri bir "Soykırım" olarak adlandırılmalarıdır. Bu adlandırma, yaşanan olayların tarihsel niteliğini yitirerek siyasi bir tartışma haline gelmesine neden olmuştur. Öyle ki esasında akademik bağlamda incelenmesi ve tartışılması gereken bu konu, günümüzde devletler arası ilişkilerde siyasi bir argüman olarak kullanılabilirdiği gibi, çeşitli ülkelerin meclislerinde de oy çokluğuyla alınan kararlar vasıtasıyla sürekli gündemde tutulmaktadır. Bu durum meselenin tarihçiler tarafından araştırılmasını ve incelenmesini zorlaştırmaktadır. Zira olaylara dair kayıt ve belgelerin kullanımında bilimsel hassasiyetlerden ziyade politik görüş ve yargılar belirleyici olmaktadır.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde soykırım yani *genocide* kavramı, henüz literatüre girmediği için çalışma konumuzun esasını oluşturan İngiliz gazetelerinde hadiselerin tanımlanmasında bu kavram yerine; kimi zaman katliam anlamına gelen *massacre*, kimi zaman da imha etmek

³² Kemal Çiçek, *1909 Adana Olayları/Makaleler*, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 10; Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, (Ayşen Taşkent Ekmekçi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 133-137.

³³ Yusuf Sarımay ve Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 70.

³⁴ Yusuf Sarımay, *24 Nisan 1915'te ne oldu? Ermeni Sevk ve İsyânının Perde Arkası*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 186.

³⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Basımevi, Ankara, 2012, s. 39.

anlamına gelen *extermination* sözcükleri kullanılmıştır. Bununla birlikte tarih yazımında söz konusu olayların hangi kavramlarla tanımlanması gerektiğinden ziyade neden ve nasıl meydana geldiklerinin belgeler ışığında ortaya koyulması amaçlanmalıdır.

Bu çalışmada Ermeni Meselesi'ne, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki etkinlikleri bağlamında yeni bir yaklaşım getirilmeye çalışılmıştır. Yaklaşımın şekillendirilmesinde birincil kaynak olarak İngiliz Basını kullanılmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca Ermeni Meselesi ile ilişkisi bulunan askeri faaliyetlerinin, İngiliz kamuoyunda nasıl algılandığını ortaya koyabilmek için, İngiliz gazeteleri incelemeye tabi tutulmuştur. Bu safhada 1914 ile 1918 yılları arasında İngiltere'de yayımlanan yaklaşık 200'e yakın gazete taranmış ve toplam 67 gazetede ilgili haberler bulunarak çalışma içerisinde kullanılmıştır. Kaynaklara ulaşım sırasında <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk> internet sitesi kullanılmıştır. Bu sitede yer alan arama kısmına *Ottoman, Armenian, Massacre, Turk, Armenia, War, Extermination, Genocide* (Osmanlı, Ermeni, Katliam, Türk, Ermenistan, Savaş, İmha, Soykırım) gibi kelimeler girilmiş ve 1914-1918 yılları arasındaki gazetelerde bu kelimeleri içeren haberler taranmıştır. Sadece İngiltere değil, o dönemde Birleşik Krallık çatısı altında İngiltere'ye tâbi olan İskoçya, Galler ve İrlanda basınından gazetelerde yer alan ilgili haberler de teze dahil edilmiştir. Çalışmada farklı siyasi görüşlerden gazeteler kullanılmaya özen gösterilmiştir. Böylece farklı görüşlerden gelen haberlerin, basın tarihi bağlamında bir sentezi yapılmaya çalışılmıştır.

İlgili dönemde, yakın politik görüşlere sahip gazetelerde bile Türkler hakkında farklı şekilde haberler yapılmaktaydı. Örneğin, *Hull Daily Mail* ve *Western Daily Press* gibi muhafazakâr siyasi görüşe sahip İngiliz gazeteleri Türkler aleyhinde daha sert haberlere yer verirken, *Sheffield Daily Telegraph* gibi muhafazakâr bir gazetede Türkler hakkında pozitif yargılar içeren haberlere rastlanabiliyordu. *International Woman Suffrage News* gibi kadın hakları üzerine yazılar yazan bazı gazetelerde ise savaş koşullarının kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkisine odaklanılıyordu. Türk basınında da örnekleri olduğu gibi, İngiliz gazetelerinin bazıları da zaman içerisinde farklı ideolojik görüşleri savunmuşlardır. Söz gelimi kuruluşunda muhafazakâr görüşe yakın olan bir gazete, ilerleyen dönemlerde liberal veyahut milliyetçi çizgide haberler yaptığı görülmüştür.

1914-1918 yılları arasında yayımlanan İngiliz gazetelerinde haberlerin ve makalelerin altında yazarın imzası bulunmuyordu. Haberin başlangıcında kimi zaman "Tiflis'teki muhabirimizin bildirdiğine göre", "Atina'daki muhabirimizin iletmişine göre" gibi yazılara yer veriliyor, kimi

zaman da “Gizli bir kaynağın bildirdiğine göre” veya “Muhabirimizin Notları” gibi başlıklarla yayımlanıyordu. Bu sebeple teze dahil edilen bilgiler -eğer yazarın veya röportaj yapılan kişinin ismi belirtilmemişse- dipnot verilirken haber başlıklarıyla belirtilmiştir. Bilgilerin işlenmesi sırasında kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Olayların başlangıç yılı olan 1914, Tehcir sürecinin yaşandığı 1915 ve 1916 yılları ayrı başlıklar halinde incelenmiş, meselenin daha stabil bir hale geçtiği 1917 ve 1918 yılı aynı başlık altında toplanmıştır. Çalışma, 1914 yılının ilk günlerinden başlayıp, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan çekildiği tarih olan 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile sonlandırılmıştır.

1. BÖLÜM: BÜYÜK SAVAŞ BAŞLIYOR (1914)

1.1 SAVAŞ ÖNCESİ DURUM

1.1.1 Savaş Öncesi Avrupa'nın Siyasi Yapısı

Birinci Dünya Savaşı'ndan bahsetmeden önce, o dönem Avrupa'sının siyasi yapısına değinmek gerekir. 19. yüzyılda Avrupa kıtası büyük savaşlara sahne olmuştu. Napolyon Savaşları (1803-1815), Kırım Savaşı (1853-1856), Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) gibi önemli muharebeler, Avrupalı devletlerin siyasetini etkilemişti.³⁶ Artık Avrupa devletleri tek başına hareket etmek yerine, ittifak antlaşmalarıyla siyasi varlıklarını sürdürmek ve güçlendirmeyi tercih ediyorlardı.

Dönem Avrupası'nda iki büyük ittifak göze çarpıyordu. Bunlardan ilki Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında 1882 yılında kurulan "Üçlü İttifak", ikincisi ise İngiltere, Rusya ve Fransa arasında 1907 yılında kurulan "Üçlü İtilaf" idi.³⁷ İttifak antlaşmasının özü, ittifak içinde bulunan devletlerden biri saldırıya uğrarsa, ittifaktaki diğer devletlerin de saldırıya uğrayan devlet lehine savaşa katılması esasına dayanıyordu. Avrupa kıtası 1910'lu yıllara bu şekilde bir siyasi yapıyla giriyordu.

Bu tarihlerde beklenmedik bir olay tarihin akışını değiştirdi. Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Franz Ferdinand (1863-1914) o dönemde Avusturya-Macaristan krallığının egemenliği altında bulunan Saraybosna'ya bir gezi düzenledi. O dönemde Saraybosna'da önemli bir Sırp nüfusu bulunuyordu ve Sırp, Avusturyalıların Balkanları kontrolü altına almasından memnun değillerdi. 28 Haziran 1914 tarihindeki gezi sırasında Ferdinand ve eşi Hohenberg Düşesi Sophie (1868-1914) üstü açık bir arabada, Gavrilo Princip (1894-1918) isimli bir Sırp milliyetçisinin kurşunlarına hedef oldu.³⁸ Bu suikast ile başlayan olaylar zinciri, kısa zamanda bir dünya savaşına dönüşecekti. Nitekim Avusturya Hükûmeti, suikastta Sırp yönetiminin parmağı olduğunu düşünerek, Sırbistan'a savaş açtı.³⁹ Sırbistan ile aralarında hem ırksal (Slavik) hem de mezhepsel (Ortodoks) bağ bulunan Ruslar, Sırbistan'ın siyasi hamiliğini üstlenerek bu duruma karşı çıktı ve Avusturya-Macaristan aleyhine savaşa girdi.

³⁶ 19. yüzyıl Avrupa'sının siyasi tarihi için bkz; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

³⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1914-1995*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 40-41.

³⁸ Suikast hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Christopher Clark, *Uyurgezerler: Avrupa 1914'te Savaşa Nasıl Girdi?*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017, s. 355-362.

³⁹ Ayrıntılı bilgi bkz; Margaret MacMillan, *Barişa Son Veren Savaş*, (çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 835-868.

“Üçlü İttifak” antlaşması gereğince, Almanlar bu duruma tepki gösterdi ve Rusya’ya savaş ilan etti. Rusya’nın savaşa dâhil olması üzerine, İngiltere ve Fransa da “Üçlü İtilaf” antlaşması gereğince Almanya ve Avusturya aleyhine savaşa girdi. Antlaşma gereğince savaşa girmesi gereken İtalya ise çekimser kaldı ve kimseye savaş ilan etmedi. Zaten İtalya’nın bu çekimser tutumu, savaşın devamında taraf değiştirerek İtilaf Devletleri safına geçmesiyle sonuçlanacaktı.⁴⁰

Kısa süre sonra Osmanlı Devleti’nin de dâhil olacağı bu savaş, Ermeni Meselesi’nin uluslararası kamuoyundaki algılanışını kökten değiştirecek olan Tehcir uygulamasını da beraberinde getirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan Ermeni Tehciri’nin dayandığı tarihsel temelleri daha iyi kavrayabilmek için, savaş öncesi dönemde Ermenilerin Osmanlı toprakları içerisindeki durumu ve devlet ile olan ilişkileri çeşitli başlıklar altında ele alınacaktır.

1.2 VİLAYÂT-I SİTTE’DE ERMENİLER

1914 yılında Türkleri ve Ermenileri içeren ilk haber, yeni yılın ilk günlerinde İngiliz bir gazetecinin seyahat notlarının basına yansması ile geliyordu. İngiliz siyasetçi Philips Price (1885-1973), Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Anadolu’nun doğu illerine bir gezi düzenledi ve gördüklerini *Manchester Guardian* gazetesinde kaleme aldı. Savaştan önce Osmanlı topraklarını gezen Price’ın, özellikle Zeytun⁴¹ bölgesi hakkında bildirdikleri dikkat çekiciydi; bölge nüfusu ağırlıklı olarak Ermenilerden oluşuyordu ve Osmanlı hilali her ne kadar Kaymakam’ın ofisinde dalgalanmaya devam etse de bölgeyi birkaç yüzyıldır köklü Ermeni aileleri ve Ermeni Gregoryan Piskoposu yönetiyordu. İdareyi elinde tutan Türk makamları olsa da yöneticiler Ermenilerin önde gelen ailelerine ve Piskoposa danışmadan etkin kararlar veremiyorlardı. Yöneticiler, bölgeden asker ve vergi toplamakta da güçlük çekiyordu. Bir önceki sene Zeytun’dan üç yüz kişi Osmanlı ordusuna alınmıştı, fakat bu askerlerden sadece beş tanesi ordudaki görevini yerine getiriyordu. Geri kalanı firar etmiş ve Zeytun dağlarına yerleşmiş, Osmanlı kervanlarını ve konvoylarını yağmalayarak eşkıyalık faaliyeti yürütüyorlardı. Zaten 1895 yılında bölgede büyük çaplı bir Ermeni isyanı çıkmıştı ve

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi bkz; Basil Liddell Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, (çev. Kerem Bağnaçık), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 1-37.

⁴¹ Zeytun kasabasının ismi, o bölgedeki Ermeni ayaklanmasını bastırırken can veren Süleyman Efendi’nin anısına Cumhuriyet döneminde ‘‘Süleymanlı’’ olarak değiştirilmiştir. Şu anda Maraş ilinin Onikişubat ilçesine bağlı bir mahalledir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Orhan Doğan, ‘‘Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri’’, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt X, Sayı 1, Gaziantep, 2011, s. 509-546.

Zeytun'daki durum, her an yeni bir karışıklık daha çıkabileceğinin sinyallerini veriyordu. Mr. Price bölgedeki Türk ve Ermeni yetkilerle görüşerek bölgedeki olayların bir an önce çözülmesini beklediğini dile getiren, önce Türkçe başlayıp sonrasında Fransızca ile devam eden bir konuşma yaptı.⁴² Price'a göre Ermeniler, istekleri yerine getirilip bazı haklar tanındığı takdirde Türk egemenliği altında kalma fikrine soğuk bakmıyorlardı.⁴³

Balkan Savaşı'nın Osmanlı aleyhine sonuçlanmasının hemen ardından, Rus hükûmeti, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik bir reform yapması hususunda Bâb-1 Âli'ye baskı yapacağına dair Ermenilere söz vermişti.⁴⁴ Bu reformlar, Vilayât-ı Sitte (Altı Eyalet) denilen ve Erzurum, Van, Mamûretü'l Aziz (Elazığ), Diyarbakır, Sivas ve Bitlis başta olmak üzere tüm Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere yönelik, siyasi ve dini hakların tanınmasını içeriyordu.

Bâb-1 Âli'nin reformları hayata geçirmek konusunda isteksiz davranması ve reformları geciktirmesi üzerine Ermeni tebaa da huzursuzluk baş gösterdi. Bunun üzerine Rus Hükûmeti Bâb-1 Âli'ye, reformları acilen harekete geçirmesi hususunda sert bir uyarı mesajı gönderme kararı aldı.⁴⁵ Fakat bu sırada, Osmanlı topraklarında olan bitenlere kayıtsız kalmak istemeyen Alman diplomasisi de reform meselesine müdahil oldu.⁴⁶ Almanlar, gerek inşası devam eden Bağdat Demiryolu projesiyle gerekse Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu arasındaki askeri işbirlikleriyle, Anadolu coğrafyası ve Osmanlı hükûmeti üzerinde politik ve ekonomik olarak güç edinmişti ve bu gücü kullanmak istiyordu. Bu sebepten ötürü, Osmanlı ve Rus temsilcileri arasında gerçekleşmesi planlanan reform paketi görüşmelerine Almanlar da katıldı ve sorunu çözmek için masaya bu üç ülkenin temsilcileri oturdu.⁴⁷

Rus hükûmeti, Vilayât-ı Sitte'yi kapsayan tek bir Ermeni eyaleti kurulması taraftarıyken, Almanların ve Türklerin bölge için kurdukları planlar farklıydı. Osmanlı ve Almanların uygun gördüğü reform planına göre Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölge, Rusların düşündüğü gibi bir değil, iki eyalete ayrılacaktı. Vilayât-ı Sitte'ye Trabzon ve Canik gibi Müslüman ahalinin yoğunlukta yaşadığı bazı iller de eklenecek, eyalet yöneticileri İstanbul Hükûmetince atanacaktı. Osmanlı ve Alman temsilcilerin bu görüşü sunmasındaki amaç, Müslüman ahalinin de fazlalıkla olduğu alanları bu bölgeye dâhil ederek, Anadolu'da

⁴² "A Remarkable Armenian Stronghold", *Gloucester Journal*, 17 Ocak 1914, s. 2.

⁴³ "Local Notes", *Gloucester Journal*, 31 Ocak 1914, s. 7.

⁴⁴ Natalia Chernichenkina, *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, Erzurum: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 83.

⁴⁵ "Turkey and Armenian Provinces", *The Scotsman*, 2 Şubat 1914, s. 10.

⁴⁶ "Reforms in Turkey", *Newcastle Journal*, 19 Şubat 1914, s. 5.

⁴⁷ "Russian and German Embassies in Agreement", *Northern Wig*, 19 Şubat 1914, s. 9.

Hıristiyan nüfusun fazlalıkta olduğu yekpare bir Ermeni eyaletinin kurulmasının önüne geçmekti. Görüşmeler sonucunda Osmanlı ve Alman temsilcilerin reform paketi kabul edildi. Osmanlı hükûmeti, reform yapmama konusunda geri adım atmış gibi gözükmekteydi. Fakat Almanların bu konuya dâhil olmasıyla, yeni reform kararları Rusların hayal ettiği gibi olmaktan uzaklaşmıştı ve Rus kamuoyunda sert tepkilere yol açtı.⁴⁸

1.3 İSTANBUL’UN VAZİYETİ

Aynı günlerde İstanbul’dan gelen bir ölüm haberi *Reuters Haber Ajansı*’nın gündemine düşüyordu. İkinci Abdülhamid döneminde uzun yıllar sadrazamlık yapmış Mehmet Said Paşa (1838-1914) hayata gözlerini yummuştu. Mehmet Said Paşa enteresan bir karakterdi. Ufak yapısından ötürü “Küçük Said Paşa” olarak bilinirdi. İkinci Abdülhamid döneminde olmak üzere yedi kere, toplamda ise dokuz kere sadrazamlık görevini üstlenmişti. Sürekli azledilse de bir şekilde yeniden sadrazamlık görevine geliyordu. 1895 yılında çıkan Ermeni İsyanını engellemeyince İkinci Abdülhamid tarafından beşinci defa azledildi. Bu azlin ardından Said Paşa, İkinci Abdülhamid’in kendini öldürteceğinden korkmaya başladı ve oğlunu alıp İngiliz Elçiliği’ne sığındı.⁴⁹ Uzun pazarlıklar sonucunda, öldürülmeyeceğine ikna edildi ve elçilikten çıkarıldı. İkinci Abdülhamid, ilerleyen dönemlerde kendisine tekrar sadaret mührünü teklif ederek, bu konuda samimi olduğunu Said Paşa’ya ispatlayacaktı. Said Paşa’nın ölümü hem bu sığınma olayından hem de 1895’te Ermeni İsyanı sürerken üstlendiği sadrazamlık görevi sebebiyle İngiliz basınında kendine yer buluyordu. Çünkü İngilizler, 1895’te yaşanan olayları İngilizce karşılığıyla *Armenian Massacre* yani “Ermeni Katliamı” olarak görüyorlardı⁵⁰ ve Said Paşa’nın bu dönemde sadrazamlık yapmasına özel bir önem atfediyorlardı.⁵¹

1895 Ermeni isyanından iki yıl önce, Merzifon doğumlu Profesör G. Thoumanian (Tomayan) isimli bir Ermeni papaz hakkında, Hınçak Örgütü ile bağlantısı olduğu ve Ermeni ahaliyi kışkırttığı sebebiyle tutuklama emri çıkarıldı ve yargılanmasının ardından idama mahkûm edildi.⁵² Fakat hem İsviçreli olan eşinin çabaları hem de İngiliz Elçiliği’nin araya girmesiyle İkinci Abdülhamid, Thoumanian’ın serbest kalmasını sürgün edilmesi şartıyla kabul etti.

⁴⁸ Natalia Chernichenkina, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Reformları ve Rusya’nın Tutumu (1912-1914)”, *Kafkaslar*, Sayı 78, 2015, s. 11.

⁴⁹ Zekeriya Kurşun, “Said Paşa, Küçük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 35, TDV Yayınları, Ankara, 2008, s. 577.

⁵⁰ “Eventful Career of Said Pasha Closed”, *Birmingham Daily Gazette*, 2 Mart 1914, s. 1.

⁵¹ “Seven Times Vizier”, *Evening Despatch*, 2 Mart 1914, s. 5.

⁵² “Mail Mustard & Cress”, *Hull Daily Mail*, 26 Mart 1914, s. 1.

Bunun üzerine Thoumanian, yaklaşık 20 sene boyunca İngiltere'nin Chigwell kasabasında yaşamına devam etti.⁵³ Thomaian İngiltere'de kaldığı süreçte çeşitli gazetelerde makaleler kaleme aldı. Özellikle 1895 olayları sırasında İkinci Abdülhamid'i ve Türk hükümetini eleştiren sert yazılar yazdı. Türk halkının Ermenilere karşı nefretle dolu olduğunu ve bu nefretin de kıskançlıktan kaynaklandığı savunduğu bir yazısında şöyle diyordu:

*“Türklerin, Hristiyanlara karşı nefretle dolu olduklarının örneklerini sunabilirim. Çocukken yaşadığım Marsovan'da (Merzifon) Türkler her yerdedi. Oturduğumuz ev de bir Türk'e aitti. Fakat bugün Marsovan'ın tamamında Ermeni Hristiyanlar yaşamaktadır. Eğer piyasayı gezecek olursanız Hristiyanların her yerde olduklarını görebilirsiniz, ticaret ve sanayinin de tamamı bu kesimin kontrolindedir. Marsovan'da bir tane bile Müslüman fırıncı, terzi, kunduracı, usta yoktur. Bu açıdan bakıldığında, Türklerin kıskançlığını ve yağma isteğini neyin kışkırttığını görmek kolaydır.”*⁵⁴

Thoumanian'ın sürgününe son verecek olaylar, 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İkinci Abdülhamid'e İkinci Meşrutiyet'i ilan ettirmeleri ve ertesi yıl yaşanan 31 Mart Vakası'ndan sonra sultanı tahtından indirmeleri ile başlamıştır.⁵⁵ Böylece İkinci Abdülhamid döneminde yurt dışına sürülmüş birçok Ermeni, Osmanlı topraklarına geri döndü. Bunlardan biri olan Thoumanian, İttihat ve Terakki Partisi'ne milletvekili olarak önerildi ve bu öneri kabul gördü. 1914 yılında yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Partisi'nden Kayseri milletvekili olarak meclise girdi.⁵⁶ Zaten, tek partili bir seçim olduğu için başka bir partiden meclise girme imkânı da yoktu. İlk bakışta, geçmişte Hınçak ile bağlantısı olduğu sebebiyle idama mahkûm edilmiş birinin Meclis-i Mebusan'a milletvekili olarak seçilmesi garip görünebilir. Fakat bu durum ilk değildi. 1896 yılında vuku bulan Osmanlı Bankası Baskını'nın elebaşı ve tedhiş faaliyetinin baş sorumlusu Karekin Pastırmacıyan (1872-1923) da yurtdışından dönerek, 1908 yılında yapılan seçimlerde Erzurum milletvekili olarak meclise girmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, geçmişinde İkinci Abdülhamid rejimi ve Türklerle problem yaşayan Ermenilerin meclise girmesine müsaade etmesinin ardında, ilan edilen İkinci

⁵³ “Sporting Gossip”, *Gloucestershire Echo*, 25 Mart 1914, s. 4.

⁵⁴ G. Thoumanian, “From Moush to Kars”, *London Daily Telegraph & Courier*, 5 Mart 1895, s. 5.

⁵⁵ İkinci Meşrutiyetin ilanı ve 31 Mart Vakası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, 39-79.

⁵⁶ “Essex Resident as Ottoman M.P”, *Chelmsford Chronicle*, 27 Mart 1914, s. 7.

Meşrutiyet'in rüzgârıyla Türklerle Ermeniler arasında bir barışma havası estirme gayesi olabilirdi.

1.4 ERMENİLERE YÖNELİK REFORM ÇABALARI

Reform politikasının Türkler ve Ermeniler arasında süregelen husumeti çözme konusunda işe yarayabileceği, Doğu'dan gelen bir haber ile ortaya çıktı. Habere göre; İttihat ve Terakki'nin reform siyasetinden memnun olmayan ve başlarında Şeyh Molla Selim'in bulunduğu bir Kürt aşireti, Hizan-Bitlis merkezli bir ayaklanma çıkarmıştı. Hükûmet olağanüstü hâl ilan etti ve bölgeye ordu gönderdi. Osmanlı ordusu ile bölgede yaşayan Ermeniler, isyana karşı iş birliği yaptılar. Bu sayede isyancı birlikler bozguna uğratıldı ve Molla Selim ile birkaç adamı Rus Elçiliğine sığındı.⁵⁷ İlerleyen süreçte isyancılar teslim edilecek ve yargılanarak idam edileceklerdi. İrticai bir hareket olarak başlayan fakat bölgesel bir Kürt isyanına dönme ihtimali bulunan ayaklanma, Türk-Ermeni ortak çalışmasıyla büyümeden bastırıldı.

Türkler ve Ermeniler arasında kurulan yeni ilişkiler ve girilen siyasi yumuşama süreci, Avrupa kamuoyunda olumlu yönde karşılık buluyordu. Sidney Whitman (1848-1925) isimli İngiliz bir gazeteci, 1896 ile 1908 yılları arasında muhtelif aralıklarla tam 14 sene Osmanlı topraklarında bulunmuştu. Osmanlı Bankası Baskını ve sonrasında yaşananlar da dâhil birçok olaya birinci elden tanıklık yapmıştı. Osmanlı topraklarında yaşadıklarını ve gördüklerini *Turkish Memories* isimli bir kitapta toplayarak 1914 yılında yayımlamıştı. Whitman'ın kitabı, Avrupa'daki genel eğilimin aksine pek çok yerde Türkleri müdafaa ediyor ve Avrupalıların Türklere karşı adil olmadıklarını savunuyordu.

Sheffield Daily Telegraph gazetesi *The Real Turk* (Gerçek Türk) manşetiyle verdiği haberde Sidney Whitman'a ve kitabına değiniyordu. İlgili haber, Türkler hakkında hala birçok sorun olsa da kendilerine atfedilen tüm kötü sıfatları hak etmediklerini, Türklerin yaptıkları "katliamlardaki" sebebin, Hıristiyan nefreti değil Ermeni devrimcilerin faaliyetleri olduğunu dile getiriyordu.⁵⁸ Bu haberdeki *Revolutionaries* (Devrimciler) ve *Massacre* (Katliam) kelimelerinin altını çizmek son derece mühimdir. Her ne kadar Türklere karşı ılımlı bir hava olsa da Ermenilerin giriştiği silahlı mücadelenin (Osmanlı Bankası Baskını, Hınçak ve Taşnaksutyun faaliyetleri de dâhil olmak üzere) tedhiş ya da terör değil, bir devrim hareketi olarak kabul edildiğini ve 1895-96 olaylarının hala katliam olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

⁵⁷ "Kurdistan and the Young Turks", *Yorkshire and Leeds Intelligencer*, 24 Nisan 1914, s. 3.

⁵⁸ "The Real Turk", *Sheffield Daily Telegraph*, 7 Mayıs 1914, s. 18.

Bu açıdan değerlendirildiğinde, oluşan yeni havanın Türkler lehine bir kırılma yarattığını, fakat tam anlamıyla bir görüş değişikliğine sebebiyet vermediğini göz önünde bulundurmamak daha doğru olacaktır.

Bu olaydan birkaç gün sonra Ermeni Milletvekili Profesör Thoumanian, halkı temsil etmek üzere İstanbul'a doğru çıktığı yolculuğu tamamlamıştı. Elbette 1914 seçimleriyle meclise giren başka Ermeniler de vardı. Fakat Thoumanian, Meclis-i Mebusan'daki tek papazdı. Onu karşılamak için, Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan 150 kişilik bir grup tren garında hazır bekliyordu. Türkçe ve Ermenice olarak yaptığı konuşması coşkulu kalabalığın alkışlarıyla sürekli olarak bölündü. Halkın ona gösterdiği bu sevginin ardında, Thoumanian'ın, İkinci Abdülhamid'in gidişinden sonra kaleme aldığı yazılarında barıştan, iyi niyetten ve hoşgörüden bahsetmesinin payı büyüktü. Konuşması bitince Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan gözyaşlarını tutamayanlar ve Thoumanian'ın elini öpenler oldu.⁵⁹ Bu olay sadece Batı dünyasının değil, Osmanlı tebaasının da barışa dair duyduğu özlemi göstermesi bakımından çok önemlidir. Thoumanian'ın papaz kimliğine rağmen Müslümanlar arasından onu karşılamaya gidenler olması ve konuşmasıyla Müslümanlara duygu dolu anlar yaşatması kayda değerdir. Bu hadise, Sidney Whitman'ın kitabında belirttiği, Türklerin tepkisinin Hıristiyan karşıtı bir hareket olmadığı tezini destekliyordu.

İngilizlere göre bu reformların oluşturduğu barış havasında, Almanların olumlu yönde katkısı olmuştu. Sonuçta, Bâb-ı Âli'nin reformları kabul etmesinde ve Türklerle Ermeliler arasında yumuşama sürecine girilmesinde Almanların da payı vardı. Hatta Osmanlı Hükûmeti talep edilen reformlara o kadar çabuk olumlu yanıt veriyordu ki bir süre sonra bu kadar kolay verilen sözlere, İngilizler şüpheli yaklaşmaya başlamıştı. Bu yüzden reform sürecini Avrupalı güçlerin sıkıca takip etmesi gerektiği kanısındaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki kötü politikasının, imparatorluğun Avrupa toprakları için felakete sonuçlandığını ve aynı şekilde Asya topraklarında da bir felaket yaşanmaması için bu reformların ehemmiyet arz ettiğini düşünüyorlardı.⁶⁰

Yapılan son reform girişimleri Osmanlı Hükûmeti hakkında olumlu bir hava oluşturmuştu. Fakat tüm İngiliz kamuoyu Türkler hakkında pozitif düşüncelere sahip değildi. Noel Buxton'ın (1869-1948) yazdığı *Travel & Politics in Armenia* adlı kitap Nisan 1914'te piyasaya sürüldü. Buxton, eserinde Türkler ve Kürtler hakkında sert ifadeler kullanıyordu. Sadece Türklerin değil, Türklerin teşvikiyle Kürtlerin de korkunç aşırılıklar yaparak Ermeni

⁵⁹ "The New Ottoman Parliament", *Northern Whig*, 15 Mayıs 1914, s. 7.

⁶⁰ "Notices to Correspondents", *The Scotsman*, 15 Mayıs 1914, s. 6.

halkına zulmettiğini öne sürüyordu. Ona göre Türkler hala Orta Çağ'da yaşamaktaydı ve yaratılışları gereği iyi bir yönetici olamazlardı. Bu yüzden Batılı güçler Ermeni Meselesine müdahil olmalıydı.⁶¹ 1910'lu yılların politik ve ideolojik dünyası göz önünde bulundurulduğunda bu tarz söylemlerin abes olmadığını kabullenmek gerekir. Dönem İngiltere'sinde yaşayan insanlar arasında, Doğu toplumlarının geri kalmışlık sebebinin yaratılışlarından kaynaklandığını savunanların sayısı hayli fazlaydı. Bu yüzden, Bâb-ı Âli'nin tek başına bu reform sürecini gerçekleştiremeyeceği ve Avrupa Devletleri'nin bu süreci muhakkak kontrol altında tutması gerektiği fikri Batı'da fazlasıyla taraftar bulmaktaydı.

Almanya, Batılı bir devlet olarak reform sürecine dâhil olmuştu. Lakin İngilizler, bu olayın kontrolünü tamamen Almanların eline bırakmak istemiyorlardı. Çünkü Almanya hem İkinci Abdülhamid hem de İttihat ve Terakki Partisi ile geliştirdiği iyi ilişkiler sayesinde Küçük Asya topraklarında nüfuz kazanmıştı. Hali hazırda devam eden Bağdat Demiryolu projesiyle bölgede ekonomik kazançlar sağlayabilecek konuma gelmişti. Aynı zamanda Osmanlı topraklarında vuku bulan gelişmeler, İngilizlerin doğudaki kolonileri ile doğrudan ilişkiliydi. Bu sebeple reform konusu Avam Kamarası'nın gündemine geldi. Gelecekte her Türk'ün ismini bileceği, fakat Haziran 1914 tarihi itibarıyla sadece Avam Kamarası üyesi olan Mark Sykes⁶² (1879-1919), kürsüye gelerek bir konuşma yaptı. Konuşmasında Ermeni reformlarından, Almanya'nın Orta Doğu'da artmaya başlayan etkinlikleri yüzünden yeni bir sürece girildiğinden ve bu sürecin Basra Körfezi'nde İngilizlerin kontrolü altında bulunan petrol sahasını sıkıntıya soktuğundan bahsetti.⁶³ Sykes'a göre İngiltere bu sürece müdahil olmazsa hem İran petrol sahası hem de Hindistan üzerindeki İngiliz hâkimiyeti sıkıntıya girecekti. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin Almanların eline bırakılması demek, Almanlar ile İngiltere'nin Orta Doğu'da sınır komşusu olması demektir.⁶⁴

Mark Sykes'ın bu konuşması, İngiliz siyasetinde iki yönlü bir kırılma etkisi yarattı. Bu yönlerden ilki, İngilizlerin Anadolu'da gerçekleşen olaylara ve bölgenin demografik yapısına daha çok daha çok ilgi göstermesi şeklinde zuhur etti. İngiliz Yüzbaşı L. Molyneux-Seel'in Dersim bölgesine gerçekleştirdiği gezisi ve bölge hakkında topladığı bilgileri yayımladığı kitabı basında kendine yer buldu. Yüzbaşı Seel, *A Journey in Dersim* ismiyle Temmuz

⁶¹ "Travel & Politics in Armenia", *Globe*, 12 Haziran 1914, s. 9.

⁶² Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nın İngiliz isim babası olması (diğeri de Fransız Georges Picot'dur) ve Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen Arap İsyanı'ndaki etkin rolü ile Mark Sykes, Türk tarihinde kendinden sıkça söz ettirmiş bir karakterdir. Bkz; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 102-103.

⁶³ "Persia and Baghdad Railway", *Birmingham Daily Post*, 30 Haziran 1914, s. 7.

⁶⁴ "Agreements with Turkey and Germany", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 30 Haziran 1914, s. 8.

1914'te çıkardığı kitabında Anadolu topraklarında yaşayan Kürtler ve Ermeniler hakkında çarpıcı bilgilere değiniyordu. Özet olarak, Dersim bölgesinin coğrafi yapısından ve bölgede yaşayan Kürtlerin Kızılbaş mezhebine mensup olduğundan bahsediyor, Kızılbaşların dili ve dini hakkında bilgiler veriyordu. Seel'a göre bölge nüfusu 65.000 civarındaydı ve bir Ermeni'ye ait mezar taşının üzerinde "9000 Ermeni'nin terzisi" yazısından yola çıkarak eskiden bu bölgede 9.000 civarında Ermeni yaşadığı fikrine ulaşıyordu. 1911 yılında ise Dersim'de neredeyse hiç Ermeni kalmadığını ve bölgedeki kiliselerin hemen hemen hepsinin tahrip edildiğini belirtiyordu. Bu durumun da yaklaşık kırk yıl önce Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen bir sorun sebebiyle ortaya çıktığını dile getiriyordu. 1871 yılı dolaylarında Kürtler, kendi aralarında bir problem yaşamıştı ve Der Ohan isimli bölgede yaşayan ve bilgeliğiyle nam salmış bir Ermeni yöneticiye bu sorunu çözmesi için başvurmuşlardı. Sorun Der Ohan Melik'i⁶⁵ sayesinde çözülmüştü. Der Ohan Melik'i hem Kürtlerin hem de Ermenilerin saygısını kazanmış biriydi. Devam eden günlerde birkaç Kürt, kuyudan su çekmekte olan Der Ohan Melik'inin gelinine hakaret içerikli birtakım sözler söyleyince genç Ermeniler bu duruma çok kızmış ve bunu yapan Kürtleri öldürmüştü. Bölgede yaşayan Kürtler bu olaya çok sinirlenmişti ve intikam almak istemişlerdi. Büyük bir intikamın geleceğinden korkan Ermeniler Dersim'i terk ederek Erzurum tarafına göç etmişti. Dersim Ermenilerinden sadece yaşlı çiftler ve birkaç aile bölgede kalmıştı. Bu ailelerin az miktarda olan çocukları da çoğunlukla Müslümanlığı seçerek bölgede kalmış ve Kürtlerle evlenmişti.⁶⁶ Bu haber, Osmanlı topraklarında meydana gelen olayların ve bu topraklarda yaşayan yerel halkın, İngiliz kamuoyunca irdelenmeye başladığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Avam Kamarası'ndaki tartışmaların ardından gelen politika değişiminde ikinci kırılma Almanlara yönelik olmuştu. Reform planının tartışıldığı ilk günlerde İngilizler, Almanlara karşı olumlu bir tutum takınıyordu. Ermenilere yönelik reformların hayata geçmesinde Almanların pozitif bir etkisi olduğunu düşünüyorlardı. Fakat reform paketi şekillenip, Almanların Orta Doğu'daki nüfuzunun artabileceği ortaya çıkınca, İngilizler bir tutum

⁶⁵ Kaynakta "Melik" olarak geçen bu yöneticinin sıfatı gerçekte bu olmayabilirdi. Bu kişiyi dini bir lider veyahut bir kanaat önderi olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Zira İslam kültüründe Arapça kökenli bir kelime olan *Melik*; mülk sahibi veya bir halkın ve devletin yöneticisini nitelemek için kullanılan bir sıfattır. Sözcüğün kökeni ve genel kullanımı için bkz; Bekir Topaloğlu, "Melik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 29, TDV Yayınları, Ankara, 2004, s. 50-51. Selçukilerdeki kullanımı için bkz; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 75-77. Osmanlılardaki kullanımı için bkz; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü: Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 471.

⁶⁶ "A Journey in Dersim", *Globe*, 30 Temmuz 1914, s. 4.

değişikliğine gidiyordu. Artık söz konusu Almanya olduğunda İngilizler olaylara daha temkinli yaklaşıyorlardı.

1.5 SAVAŞ DEVAM EDERKEN OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU

Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ın suikasta uğramasıyla başlayan olaylar silsilesi büyük bir savaşa dönüşmüştü. Son birkaç yılda Trablusgarp ve Balkan savaşlarından yenik olarak ayrılmış olan Osmanlı Devleti kamuoyunda, yeni başlayan bu Avrupa savaşına müdahil olunmaması gerektiği kanısı hâkimdi. Fakat İttihat ve Terakki yönetimi bu savaşı bir fırsat olarak görüyor ve bu savaşa dâhil olunmasıyla 93 Harbi (1877-1878), Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Balkan Savaşı'nda (1912-1913) yaşanan toprak kayıplarının telafi edilebileceğini düşünüyordu.

İngilizler ise Türklerin tehlikeli sulara yüzdüğü kanaatindeydi. Çünkü Osmanlı hükûmeti, savaş başladıktan kısa bir süre sonra 16. yüzyıldan beri süregelen kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını dünyaya duyuruyordu.⁶⁷ İngiltere ise bu kararı tepkiyle karşılıyor, fakat devam eden savaş sebebiyle bu konuyu gündeminde çok tutmuyordu. Öte yandan Almanların, Bâb-ı Âli üzerinde çok kuvvetli etkisi olduğunu biliyorlardı ve Almanların, Osmanlı Devleti'ni kendi yanında savaşa sokacağından şüpheleniyorlardı. Çünkü Osmanlı hükûmeti, kapitülasyonları kaldırmasının hemen ardından Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nı geçişe kapadığını ilan ediyordu. Ancak İngilizlere göre, Boğazlar kapalı olmasına rağmen Goeben ve Breslau kruvazörlerinin bu sulara seferler düzenlemesi, Alman entrikalarının başarıya ulaştığını gösteriyordu. Nitekim bu iki savaş gemisi ilerleyen günlerde Yavuz ve Midilli adını alarak Osmanlı donanmasına katılacaktı. Ayrıca İngilizler, Alman Kayzeri Wilhelm'in (1859-1941), İkinci Abdülhamid döneminde yaşanan Ermeni katliamlarına tepkisiz kaldığı için, içten bir Hıristiyan olmadığını çoktan ispatladığını düşünüyorlardı.⁶⁸ An itibarıyla Almanya, İngiltere'nin düşmanıydı, Osmanlı Devleti de her an Almanya'nın yanında savaşa girebilir ve İngiltere ile düşman olabilirdi. Artık Osmanlı aleyhine birçok haber, İngiliz basınında yer alıyordu. Örneğin, "Gerçek Türk" başlığıyla sunulan ve Batılıların Türklere haksızlık yaptığını savunan yazılar gitmiş, yerine "Katliam yapan, yağma ve talan eden Türk" içerikli

⁶⁷ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 168.

⁶⁸ "Turkey and Germany", *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, 2 Ekim 1914, s. 2.

yazılar gelmişti. Almanlar için de aynı durum geçerliydi. Reform sürecinin başlangıcında Almanlar hakkında yapılan güzel haberler, yerini “Alman Entrikaları”, “Alman Kışkırtmaları” içerikli raporlara bırakıyordu.

Hatta İngilizler, Almanların Ermeniler üzerinde de planları olduğunu, Ermenileri Ruslara karşı bir ayaklanmaya teşvik ettiğini, fakat Ermeniler ile Ruslar arasındaki dinsel ve politik bağlantılar sayesinde Ermenilerin bu tuzağa düşmediğini ileri sürüyorlardı. Ruslara karşı olası bir Ermeni ayaklanması, savaş halindeki Rusya’yı zayıflatacaktı, fakat bu durum gerçekleşmemişti. Haberin devamında ise, bu taktikte başarısız olan Almanların farklı bir yol izleyerek, Ermenilere saldırması yönünde Türkleri ve Kürtleri kışkırttığını bildiriliyordu. Ermenilerin, içindeki buldukları süreçte İngiltere ve Fransa’ya güvenmesi gerektiği, çünkü İkinci Abdülhamid döneminden beri süregelen olaylara en net tepkiyi bu iki devletin verdiği ekleniyordu.⁶⁹

1.6. OSMANLI DEVLETİ SAVAŞA DÂHİL OLUYOR

Avrupa’da savaş devam ederken Doğu’dan gelen bir haber işlerin boyutunu değiştiriyordu. İngilizlere göre, Osmanlı hükûmeti savaşın başında kapitülasyonları kaldırarak ilk yanlış adımını atmıştı. Şimdi ise bu yanlış adıma bir yenisi daha ekliyordu. Daha önceden Çanakkale açıklarında dolaştığı raporlanan Goeben ve Breslau hiçbir savaş ilanı olmadan Rusya’nın Sivastopol limanını bombaladı.⁷⁰ Bu olay Osmanlı Devleti’nin, Almanya’nın lehine savaşa girmesi manası taşıyordu. İngilizler, bu olayın sorumluluğunu Enver Paşa’nın (1881-1922) sırtına yüklemişti, çünkü onlara göre Enver Paşa bu kararı padişahın bağımsız olarak almıştı. Alman planlarının, başarıya ulaştığını, Rus limanlarını bombalayan iki kruvazörün, Osmanlı bayrakları çekmiş olsa da Alman mürettebattan teşekkül ettiğini tüm dünyanın bildiğini ekliyorlardı. Bu hadisenin, Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni Avrupa’dan süpürmesine ve Anadolu’daki Hristiyan nüfusu kendi kontrolüne almasına sebebiyet verebileceği düşünülüyordu.⁷¹

Rusya menşeli *Novoe Vremya* gazetesine göre Türk ordularının Almanlara teslim edildiği gün, bir zamanların "Şanlı" Osmanlı’sının siyasi olarak ölüm günüyü ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Alman Askeri Misyon Başkanı General Liman von Sanders (1855-1929)

⁶⁹ “German Machinations”, *The Scotsman*, 8 Ekim 1914, s. 3.

⁷⁰ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, (çev. Mehmet Harmancı), Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 64.

⁷¹ “Turkey’s False Step”, *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 31 Ekim 1914, s. 4.

ve meslektaşları, bu ölüm gününde sadece cenaze bekçisiydiler. Osmanlıların savaşa girmesinin doğal bir sonucu olarak Küçük Asya toprakları, Ruslar ve İngilizler arasında bölüşülmeliydi.⁷²

1.7 SAVAŞ SÜRECİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti savaşa girdiği ilk anlarda hücum politikasını takip ediyordu. Goeben ve birkaç destroyerden oluşan Osmanlı filosu, bir kez daha Rus limanlarını bombalamıştı. Londra'daki Türk Büyükelçisi şehri terk etmişti. Bu durum İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik bağın kopması manasına geliyordu. Berlin'deki Türk büyükelçisi Mahmut Hayret Paşa'nın açıklamasına göre Osmanlı İmparatorluğu cihat ilan ederek, dünyadaki tüm Müslümanları kendi safında savaşa çağırması, bunun yanında İngilizlerin Mısır ve Hindistan'daki, Fransızların ise Fas ve Cezayir'deki kolonilerinde de İtilaf Devletlerine karşı bir savaş başlatmayı planlıyordu. Fakat Rusların Kafkaslardaki konumu çok güçlüydü, 93 Harbi'nden beri Rus kontrolünde olan Kars'ta hazırlanacak güçlü bir ordu ve Ermenilerin verdiği destekle Anadolu kolay bir şekilde ele geçirebilirdi.⁷³

İstanbul'daki Rus büyükelçisi, Osmanlı topraklarını terk edince, Osmanlı hükûmeti de Petersburg'da bulunan Türk büyükelçiyi İstanbul'a çağırdı. Bu da İngiltere'nin ardından, Rusya'nın da Osmanlı Devleti ile diplomatik bağlarını kopardığı anlamına geliyordu. Moskova'da bulunan Ermeni öğrenciler Osmanlı Devleti'ne karşı bir gösteri düzenlediler ve bu öğrencilerin çoğu Osmanlı Devleti ile savaşmak üzere Rus ordusuna kaydoldu.⁷⁴

Türk kamuoyu da bu olaylara tepkisiz kalmadı. İstanbul'da toplanan büyük bir kalabalık, İtilaf Devletleri aleyhine gösteriler düzenledi. Rusya, İngiltere ve Fransa büyükelçilikleri tepkinin merkezindeydi. Aynı gün Osmanlı Devleti, doğudaki birliklerine hücum emri verdi. İngilizlere göre, atağa geçen Osmanlı askerlerinin sayısı 300.000'i buluyordu.⁷⁵ Bu iddiaya karşın, sayının gerçek olamayacak kadar fazla olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat Anadolu'da yaşanan Ermeni-Türk çatışmaları, Osmanlı askeri gücünü kırmaktaydı. Ermeni

⁷² "Question to be Settled", *Liverpool Echo*, 2 Kasım 1914, s. 6.

⁷³ "The British in Egypt", *Liverpool Echo*, 2 Kasım 1914, s. 6.

⁷⁴ "Armenians Volunteer Against Turks" *Dundee Evening Telegraph*, 4 Kasım 1914, s. 1.

⁷⁵ "300.000 Turks on the Russian Frontier", *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, 3 Kasım 1914, s. 3.

birlikleri, doğu cephesine askeri mühimmat taşıyan bir treni havaya uçurmuş ve Osmanlı birliklerinin ilerleyişini sekteye uğratmıştı.⁷⁶

Rus hükûmeti, Kafkas ordusuna hücum emri verdi. Karadeniz'deki Rus filosu da Türklere karşı savaşmak üzere denize açıldı. İki ordunun karşılaşması an meselesiydi. Fakat Türk ordusuna yeterli teçhizatın sağlanamaması ve ordunun doğa koşullarına uygun şekilde hazırlanmaması sebeplerinden ötürü doğuya yürüyüş esnasında bile birçok kayıp verildi. Ordu, mecburiyetlerden ötürü ölüleri yolda bırakarak devam etmek zorundaydı.⁷⁷ Osmanlı Devleti için işler hiç iyiye gitmiyordu.

Güney'de ise İngilizler, Akabe'deki bir kaleyi işgal etmiş ve kentin kontrolünü ele geçirmişlerdi.⁷⁸ Sadrazam Said Halim Paşa, Karadeniz'de Rus limanlarına yapılan saldırılar için Rus Hükûmetinden özür dilediyse de bu özür Bâb-ı Ali nezdinde karşılık bulmamıştı.⁷⁹ Çünkü hükûmet Kırım'daki savaş gemilerini geri çağırmamış, 3.000 Alman askerini ülkesine geri yollamamış ve Rusya'ya bir tazminat önermemişti. Ülkedeki Türkler içinse işler daha kötü görünmekteydi. Kuzey Doğu'da Rusya, bir karşı saldırı başlatmıştı ve Osmanlı'nın Ermeni tebaasının yaşadığı yerleri işgale girişmişti. Ermeniler ise Türklerin hâkimiyetinden kurtuluşlarının Ruslarla iş birliği yapmaktan geçtiğini ve dost bir ülkenin yardımıyla, Trabzon'dan başlayarak Tarsus ve Şam'a kadar olan tüm bölgenin hâkimi olabileceklerini düşünmekteydiler.⁸⁰ Türk ordusunun bu dönemdeki şartları, birkaç yıl önce Balkan Savaşları sırasında ağır bir yenilgi alan Türk ordusunun şartlarından çok da iyi konumda değildi ve bu savaş Ermeniler için yeni bir fırsat olabilirdi.

İngilizlere, Anadolu topraklarından bazı istihbarat bilgileri ulaşmaktaydı. Bu bilgiler ruh halini kavramak açısından önem arz ediyordu, fakat yukarıdaki asker sayısına dair örnekte olduğu gibi verilen sayılarda rakamlar çok yüksek veya çok düşük belirtilebiliyordu. Örneğin, bir istihbarat raporuna göre Osmanlı'nın Erzurum'un kuzeyinde üç farklı ordusu bulunmaktaydı ve 50.000 Kürt süvari de bu orduya destek vermekteydi.⁸¹ Osmanlı'nın Doğu'daki hücum harekâtına Kürtlerinde destek verdiği muhakkaktı, fakat cephede 50.000 Kürt süvarinin bulunması pek akla yatkın gibi gözükmemektedir. Kafkasya Müslümanlarına da Osmanlı Devleti yanında savaşa girmeleri için çağrı yapılmıştı fakat bu çağrı büyük bir

⁷⁶ "Demonstrations in Constantinople", *Coventry Evening Telegraph*, 3 Kasım 1914, s. 3.

⁷⁷ "Army of the Caucasus", *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, 3 Kasım 1914, s. 3.

⁷⁸ "Akaba Shelled by British Cruiser", *Aberdeen Evening Express*, 3 Kasım 1914, s. 3.

⁷⁹ "Porte's Lane Excuse", *Exeter and Plymouth Gazette*, 4 Kasım 1914, s. 3.

⁸⁰ "While Turkey Hesitates", *Western Mail*, 4 Kasım 1914, s. 4

⁸¹ "Accounts to Settle with Turkey", *Liverpool Daily Post*, 5 Kasım 1914, s. 5.

karşılık bulamamıştı. Ermeniler, son birkaç yıldır İttihat ve Terakki Partisi ile iş birliği içinde çalışmıştı. Fakat İngilizlere göre, Osmanlı'nın Rusya aleyhine savaşa girmesiyle Ermeniler, politika değişikliğine giderek Sinn Fein⁸² siyaseti izlemeye başlamıştı ve silahlı mücadeleye geçiş yapmıştı. İngilizlerce, Ermenilerin bu eylemlere girişmesinin altında yatan sebep, özellikle Van ve Erzurum civarındaki Kürtlerin, Ermenilere karşı bir saldırıya geçebileceği endişesi olabilirdi.⁸³

Petersburg'dan ulaşan bir telgraf Moskova'da bulunan Ermenilerin, Rus ordusunda gönüllü olan Ermeni ırktaşlarına bir çağrıda bulunduğunu bildiriyordu. Anadolu ve Kafkaslarda süren savaş yüzünden oluşabilecek Ermeni mülteci akımı için gerekli parayı ve tıbbi malzemeyi topluyorlardı. Moskova Ermenileri, bu savaşın bir Ermeni kırımına sebep olsa da bunun son olacağını, savaşın sonunda *Ararat* (Ağrı Dağı) üzerinden yeni bir güneşin doğacağını ve bu güneşin de Ermenilere özgürlük getireceğini düşünüyorlardı.⁸⁴

Moskova'da Ermeni gösterileri devam ederken, Rus ordusu Anadolu'da hızla ilerliyordu. Doğubayazıt'ı Rusların eline geçti. Ruslar kasabaya girdiklerinde birçok Ermeni'nin tutuklu durumda bulduklarını gördü. Bu durumun sebebini, devlete karşı isyan eden Ermenilerin, İstanbul'dan gönderilen yöneticiler tarafından tutuklanmasına bağlıyorlardı ve tutuklanan birçok Ermeni'nin Ruslar buraya varmadan öldürülmüş olabileceğinden endişe ediyorlardı. Artık Rusya basınında İstanbul ismi sık sık geçiyor, İstanbul'un yakında Rusların kontrolü altına girebileceği konuşuluyordu.⁸⁵

Ruslar Doğubayazıt'ın ardından Diyadin'e doğru ilerlediler. Burada yaşanan çatışmalarda Kürtlerin üç birlikle destek verdiği Osmanlı ordusunu bozguna uğrattılar ve şehrin kontrolünü sağladılar. Rus ordusu, Osmanlı topraklarınının 40 kilometre kadar içine girmişti ve 15 kasabayı ele geçirmişti. Türk ordusu Erzurum'a doğru çekiliyordu. Ruslar ve Türkler arasındaki en büyük savaş burada olacak gibiydi. Çünkü Erzurum'da kuvvetli bir askeri yığınak vardı ve Liman von Sanders buradaki birlikleri yönetmek üzere Erzurum'a gelmişti. Rusların tahminine Göre Erzurum'da bulunan Türk ordusu 90.000 kişi civarındaydı. Bu ordu 80 tabur, 55 veya 60 batarya, aşağı yukarı 250 top ve 35-40 düzenli süvari birliğinden oluşmaktaydı.

⁸² Sinn Fein, 1905 yılında İrdandalılar tarafından kurulmuş, İrlanda'nın bağımsızlığı için İngilizlere karşı silahlı mücadele eylemlerine girişen siyasi bir örgüt. Ayrıntılı bilgi için bkz; Robert Mitchell Henry, *The Evolution of Sinn Fein*, B. W. Huebsch Incorporated, New York, 1920.

⁸³ "Tsar's Brother as Cavalry Commander", *Liverpool Daily Post*, 5 Kasım 1914, s. 5.

⁸⁴ "Turkish Troops", *Dublin Daily Express*, 7 Kasım 1914, s. 8.

⁸⁵ "Armenian Hopes", *Leicester Daily Post*, 7 Kasım 1914, s. 3.

Bunun yanında 20.000 düzensiz Kürt'ten oluşan bir birlik de bu orduya destek vermek üzere Erzurum'daydı.⁸⁶

Ruslar, Türk topraklarında son sürat ilerken, Moskova'dan İngiltere'ye ulaşan bir Rus telgrafi Ermenilerin önemli bir iş başardığını bildiriyor ve şu bilgileri veriyordu: Rus ordusu Galiçya'da Avusturya-Macaristan ordusuna karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Anadolu'da da Osmanlı'ya karşı savaşıyor gönüllü Ermeni birliklerinden beklenen destek gelmişti. Osmanlı Devleti'nin Doğu'daki en önemli şehri olan Van, an itibarıyla Ermeniler tarafından kuşatılmıştı. İyi silahlandırılmış olan Ermeni gönüllü birlikleri, Osmanlı ordusunun arkasını dikkate değer şekilde tehdit ediyordu.⁸⁷ Bu telgraf, Anadolu'da Türk kuvvetlerine karşı mücadele yürüten Ermeni birliklerinin etkisinin anlaşılması açısından önemlidir. Van civarında Ermenilerin, Ruslar ile karasal bir bağlantısı olmamasına rağmen, şehri kuşatma altına alabilecek kadar güçlü orduları ve silahları vardı.

Aynı günlerde İngiltere'nin Manchester şehrinde ise enteresan bir olay cereyan ediyordu. Savaş başladıktan sonra İngiltere hükûmeti, İngiltere'de yaşayan Osmanlı tebaasına mensup kişilerin kendilerini resmi makamlara kaydettirmesini istemişti. Manchester şehrindeki yaklaşık 2600 Türk, Ermeni, Süryani ve Mısırlı Manchester Belediye Binası'na gidip kendilerini kaydettirdiler. İşin ironik tarafı bu kişiler *Alien Enemies* yani “Yabancı Düşmanlar” olarak kayıt altına alınıyorlardı, fakat aslına bakılırsa Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir savaş yürüttükleri için İngiltere nezdinde yabancı düşman değil, müttefik oluyorlardı. Lakin Osmanlı vatandaşı oldukları için resmi kayıtlara bu şekilde geçmek zorundaydılar.⁸⁸

1.8 SAVAŞ SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN İÇ DİNAMİKLERİ

Doğu'da savaş devam ederken İstanbul da kendi içerisinde ayrı bir savaş süreci geçiriyordu. Osmanlı'nın savaşa devam edebilmesi için Almanların finansal desteği hayati önem taşıyordu. Alman Mark'ı, Osmanlı topraklarına o kadar çok nüfuz etmişti ki İstanbul'da gündelik hayatta

⁸⁶ “The Russian Advance”, *Newcastle Journal*, 7 Kasım 1914, s.7.

⁸⁷ “Great Russian Victory in Galicia”, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 7 Kasım 1914, s. 13.

⁸⁸ “Manchester Turks Register” *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 7 Kasım 1914, s. 8.

kullanılır olmuştu. Bazı kafeler Türk parası yanında Alman parası da kabul etmeye başlamıştı.⁸⁹

Yönetici kesim her ne kadar kendine güveni tam şekilde davransa da halk için durum böyle değildi. Ordu da savaşa tam anlamıyla hazır sayılmazdı. Çoğu asker eski savaşımlardan kalma üniformalar giyiyordu. Hükûmet, memurların maaşlarını tam olarak yatıramıyor ve kesintiler yapıyordu. İstanbul içinde gıda tedarikinde sıkıntılar yaşanıyor ve askeri mühimmat da azdı. Ancak, Enver Paşa ve Liman von Sanders halka askeri zaferler, fetihler, zenginlikler ve ganimetler sözü vermişti. Enver Paşa'yı Napolyon gibi resmeden tasvirler Osmanlı basınında yer alıyordu.⁹⁰ Fakat halkın tamamının savaşı ve Enver Paşa'yı desteklediğini söylemek doğru olmazdı. İstanbul'dan gelen haberler şunu gösteriyordu ki, hükûmet karşıtı propaganda yapanlar tutuklanıyor ve askeri mahkemelerde yargılanıyordu. Mevcut yönetime ve savaşa muhalif olmaları sebebiyle idam cezası alan birkaç mahkûmun cezası halka açık şekilde infaz edilmişti.⁹¹

Resmi Türk raporlarına göre Musul'daki İngiliz Konsolosluğu'nda ve Adana'daki Rus Dragomanlığı'nda (Tercümanlık) çeşitli silahlar ve mühimmatlar bulunmuştu. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde silahlı Ermeni faaliyetleri olabileceğinden şüphe duyuluyordu. Bunun üzerine İstanbul Ermeni Patrikliği, Anadolu'daki Ermeni dini oluşumlara bir telgraf göndererek, Osmanlı'ya bağlı kalmalarını ve Osmanlı tahtı için çeşitli fedakârlıklar yapmalarını söylemişti. Fakat bu tavsiyelerin, İstanbul'daki hükûmet yetkililerinin baskısı altında yapıldığını söylemek mümkündür.⁹²

İstanbul'da ahval ve şerait bu şekilde devam ederken, İngiltere basınında çıkan bir yazı dikkate değer cümleler kuruyordu. Makalede şu sözler yer almaktaydı;

“İngiltere, Osmanlı için iyi bir arkadaş olmuştu. Türklerin savaşı özelliklerini seviyor ve saygı duyuyorduk. Abdül Hamid döneminde uygulanan bazı uygulamalar ve siyasi tutuklamalar için kendi meselelerimiz gibi üzüldük. Genç Türkler yönetime geldiğinde de İngiltere, yeni idarenin destekçisi oldu. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ kendi bağımsızlıkları için birleşip Osmanlı'ya saldırdıklarında, kazananlar Hristiyan olmasına rağmen Osmanlı'nın bu denli aşagılanmasına

⁸⁹ “Depending on German Arms and Money”, *Coventry Evening Telegraph*, 9 Kasım 1914, s. 3.

⁹⁰ “Enver Pasha as an Ottoman Napoleon”, *Coventry Evening Telegraph*, 9 Kasım 1914, s. 3.

⁹¹ “Executions in Constantinople”, *Coventry Evening Telegraph*, 9 Kasım 1914, s. 3.

⁹² “Ottoman Methods”, *Manchester Evening News*, 9 Kasım 1914, s. 3.

üzülmüştük. Fakat Enver Paşa'nın hırsı ve Alman altınları bu eski dostluktan daha ağır basmış olacak ki, Osmanlı savaşta İngiltere'ye karşı düşman saflarında yer aldı. Doğu Sorunu, Türk İmparatorluğunun sonunu getirecek gibi gözükmetedir. Hasta Adam'ın mirasının bölünmesi, (Balkan Savaşı'nda olduğu gibi) İtilaf devletleri arasında çıkacak bir pay kapma kavgası nedeniyle de ertelenmeyecektir. Osmanlı'nın yakın bir zamanda, İstanbul ve Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan'ın Rus Çarı himayesine girdiğini göreceği kesin gibidir. Suriye ve kutsal yerlerin (Kudüs) himayesi Fransa için iyi bir seçenek olacaktır. Ege adaları ve Batı Anadolu, tarihsel hakları sebebiyle Yunanistan'a verilmelidir. Arabistan ve Fırat Vadisi, Hindistan'a giden rotanın bir parçası olduğundan doğal olarak İngiltere'ye bırakılmalıdır. Kısa bir süre içinde Türk İmparatorluğu dünya haritasından çıkarılması muhtemeldir. İngiltere bu dönemde iyi planlar kuruyor ve Türklere, Doğu Sorunu'nu başlarını çok ağrıtabilecek bir iç mesele olarak kabul ettirmeyi başardı.”⁹³

Bu ifadelerden net bir şekilde anlamaktayız ki Osmanlı Devleti savaşa gireli henüz bir ay bile olmamışken İngilizler, Osmanlı topraklarının taksim planını çoktan yapmışlardı. Daha önce Mark Sykes'ın Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada gördüğümüz gibi, İngilizler önce mevcut durumu değerlendiriyor, sonrasında ise bu durum üzerine kararlar alıyor ve bu kararları kendileri en iyi avantajı sağlayacak şekilde uyguluyorlardı. Savaş yeni başlamışken, Yunanlara Batı Anadolu'yu, Ermenilere ve Ruslara Doğu Anadolu'yu, Fransızlara Suriye ve Kudüs'ü, vaat ediyorlar, kendilerine ise Hindistan'a giden yol üzerinde olduğu için Fırat Vadisi ve Arap topraklarını almayı planlıyorlardı. Hindistan o dönemde İngiliz sömürgesi altındaydı ve Hindistan'a giden yolun güvenliği İngilizler için muazzam bir önem arz ediyordu. Daha önceden Kıbrıs ve Mısır'ı fiili olarak kontrol altına alarak bu güzergâhtaki önemli noktalara hâkim olmuşlardı. Arap toprakları ve Fırat Vadisi'ni de kendi himayesine alırlarsa Cebelitarık, Kıbrıs, Mısır, Arabistan, Mezopotamya, İran ve Hindistan olmak üzere kesintisiz bir İngiliz Hâkimiyet Alanı oluşturacaklardı. Elbette ki bu makale bir gazetede yayımlanmıştı ve o dönem için devletin resmi makamlarınca uygulamaya konan bir politikanın resmi bildiri yazısı değildi. Lakin ilerleyen süreçte İngiliz diplomasisi tüm planlarını, 12 Kasım 1914'te basına yansıyan bu makaledeki gibi kurgulayacak ve uygulayacaktı.

⁹³ “Bag and Baggage”, *Globe*, 12 Kasım 1914, s. 4.

Ermeni Meselesi devam ederken Osmanlı Devleti için yeni bir problem daha kapıda gibi gözükmekteydi. İngilizler, birkaç gün sonra yayımladıkları yeni yazılarda Yunanların ve Anadolu Rumlarının tarihsel bağından bahsediyor, Bizans İmparatorluğu'nun yeniden canlandırılmasını hedefleyen *Megali İdea* (Büyük Fikir) doktrinini manşetlerine taşıyorlardı. Çünkü onlara göre bu görüş çerçevesinde sadece İstanbul değil, Anadolu'nun büyük bir kısmında Yunanlar hak iddia edebiliyordu.⁹⁴

Almanlar da basındaki eleştirilerden kendi payına düşeni alıyorlardı. Almanları, İkinci Abdülhamid döneminde Ermenilere karşı işlenen suçlara ses çıkartmamak ile suçluyorlardı. Yeni gelen İttihat ve Terakki hükûmetinin en büyük destekçisi yine Almanlardı. Bağdat Demiryolu'nun inşası, Osmanlıya verilen altınlar ve bölgede bulunan Alman casusları, Orta Doğu'daki durumun en büyük sebeplerinden biriydi.⁹⁵

1.9 DOĞU'DA SÜREN TÜRK-RUS MUHAREBELERİ

Anadolu'nun batısında bunlar olurken, doğusunda ise Ruslar ilerleyişine devam ediyorlardı. Türk ordusunun gösterdiği direnç zayıf kalıyordu ve Rusların mesafe kat etmesini engelleyemiyordu. Rus ordusu Erzurum'a sadece 50 kilometre uzaklıktaydı. Van'daki ayaklanmaya çok sayıda Ermeni destek veriyordu. Şehir kuşatma altındaydı ve zor durumdaydı. Güneyde ise İngilizlerin gösterişli zırhlısı H.M.S Odin ve komutasındaki kruvazörler, bir saatlik çatışmanın sonunda Basra Körfezi'ndeki son Osmanlı şehri El Fao'nun da kontrolünü ele geçirmişlerdi.⁹⁶ Osmanlı Devleti için gidişat kötü gözükmekteydi.

Rus Kafkas Ordusu'nun, Petersburg'a çektiği bir telgraf şöyle diyordu;

“Ordumuz Türk birliklerini ortaya çıkarmak ve Türklerin konumunu tam olarak saptamak için Erzurum'a doğru başarılı bir keşfe çıkmıştır.

Sabah saatlerinde sıcak temas sağlanmış ve çatışma gerçekleşmiştir. Sis dağıldığında görülmüştür ki vadi tamamen Türklerin ölüleriyle kaplanmıştır. Ordumuzda görev yapan Kozaklar⁹⁷ hem Türk piyadelerinin hem de Kürt atlı birliklerinin dağıtılmasında önemli rol oynadılar.

⁹⁴ “The Greek Peril”, *Birmingham Mail*, 14 Kasım 1914, s. 2.

⁹⁵ “A Costly Pilgrimage”, *Daily Record*, 14 Kasım 1914, s. 4.

⁹⁶ “Summary of the War”, *Army and Navy Gazette*, 14 Kasım 1914, s. 4.

⁹⁷ Slav ırkına mensup bir etnik topluluk. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunda çok sayıda Kozak birliği görev yapıyordu. Bkz; Robin Milner-Gulland ve Nikolay Dejevskiy, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, (çev. Metin Çulhaoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 232.

*Öldürülenler ve yaralananlar arasında Alman subaylar da bulunmaktadır.*⁹⁸

Rusların Erzurum'a giden yolda kazandıkları bu zafer hem Rusya'da hem de Anadolu'da sevinç gösterileriyle kutlandı. Anadolu'da yaşayan ve Osmanlı tebaası olan Ermeniler, Rus zaferini *Te Deum* (Tanrımıza Hamdolsun) geleneksel Hıristiyan ilahileriyle kutladılar⁹⁹ ve Rusya'nın Kafkasya Valisi aracılığıyla Rus Çarı İkinci Nikolay'a (1868-1918) bir telgraf göndererek sadakat duygularını ifade ettiler. Telgrafta, Ayasofya'nın bir kez daha Haç ile taçlandırılması yönündeki arzularını, Rus Çarı'na bildirdiler.¹⁰⁰

Bu hadiseler gerçekleşirken, beklenen cihat çağrısı geliyordu. Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (1867-1922) dünyadaki tüm Müslümanları, Osmanlı ordusu yanında savaşmaya çağırarak bir fetva yayımladı. Fetvanın tüm İslam dünyasında duyurulması ve Mekke'ye giden hacılara da ulaştırılması hedefleniyordu.¹⁰¹

Doğu'daki Rus zaferinin İstanbul'daki etkisi de hissedilmeye başlanmıştı. Daha önce bildirilenlerden daha ciddi olaylar İngiliz basınına ulaşmaktaydı. Bir Ermeni'nin sahip olduğu *Cafe Pera* saldırıya uğramıştı. Fransızlara ait bazı iş yerleri tahrip edilmişti. *Galitaria*'da (Şenlikköy) bulunan, 1877-1878 Osmanlı-Rusya savaşı sonrasında ölen Rus askerlerinin anısına dikilen Rus anıtı havaya uçurulmuştu. Osmanlı ahalisi bu yapıyı bir "Utanc Anıtı" olarak görüyordu. İngilizlere göre Osmanlı yetkilileri bu uç davranışları isteseler engelleyebilirlerdi, ama engellemeyi tercih ediyorlardı.¹⁰²

Osmanlı topraklarındaki bütün Ermeniler, Türklere karşı savaş halinde değildi ve bir kısmı sadakatini korumaya devam ediyordu. İstanbul'da yaşanan gergin olayların ardından bir grup Ermeni, Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini göstermek için bir gösteri düzenledi. Ayrıca Ermeni nüfusun yoğun olduğu bazı Anadolu illerinden de İstanbul'a telgraflar çekildi ve Anavatan'ı savunmak adına Ermenilerin her türlü fedakârlığı yapabileceklerini söylediler. Somali'deki Müslümanlar üzerinde de cihat çağrısı karşılık buldu, Somalili Müslümanlardan oluşturulmuş atlı bir birlik, Mısır'da bulunan İngiliz kuvvetlerine karşı savaşmak üzere yola çıktı.¹⁰³

⁹⁸ "With the Army of the Caucasus", *Coventry Evening Telegraph*, 17 Kasım 1914, s. 3.

⁹⁹ "Armenians Te Deum for Russian Victories", *The Scotsman*, 19 Kasım 1914, s. 6.

¹⁰⁰ "Armenians and Russian Victories", *Western Daily Press*, 19 Kasım 1914, s. 8.

¹⁰¹ "A Holy War", *The Scotsman*, 19 Kasım 1914, s. 6.

¹⁰² "Constantinople in War Time", *Manchester Evening News*, 20 Kasım 1914, s. 5.

¹⁰³ "Turkish Bombast", *Coventry Evening Telegraph*, 30 Kasım 1914, s. 3.

Aynı günlerde Tiflis'ten çekilen ve İngilizlere ulaşan bir telgraf doğuda süren savaşın gidişatını şöyle özetliyordu:

“Doğubayazıt ve Vanadzor'da (Karakilise/Ermenistan) düzenli bir Türk birliği bulunmamaktadır. Yalnızca Hamidiye Alayları¹⁰⁴ bulunmaktadır ve Rus generallerin ifadelerine bakılırsa Hamidiye Alayları iyi şekilde direnmektedirler.

Ruslar savaşta gayet iyi bir konum elde etmişlerdir. Ele geçirdikleri yerlerdeki nüfus tarafından memnuniyetle karşılanılmaktadırlar ve köylere girerken rahip tarafından yönetilen bir törenle, haç ve benzeri Hıristiyan sembolleri bulunduran bir geçit töreni ile karşılanılmaktadırlar.

Bölgenin bazı Müslüman sakinleri de Rus askerlerine karşı ılımlı yaklaşmaktadır. Mollalar ve yerel halk Rus askerlerine ekmek ve tuz ikram etmişlerdir. Ama Kürtler, Ruslara sorun çıkartmaya devam etmektedirler.

Şu an için civarda bir Ermeni katliamı olduğu bilgisi yoktur. Fakat Ermenilerin bir kısmı korktukları için evlerini terk etmişler ve tepelere kaçmışlardır. Osmanlı Birliklerine, Ermenilere karşı azami dikkat gösterme talimatı verilmiştir. İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinden yayımlanan mesajda Patrik, Ermenileri yasalara göre davranmaya ve hükûmete karşı sadakatli olmaya çağırmaktadır.

Yalnızca Van vilayetinde bir sorun olduğu bilgisi gelmektedir. Bu kentte sosyal hayat neredeyse durmak üzeredir ve yalnızca hükûmet departmanları görevlerini sürdürebilmektedir. Gelen bilgilere göre Tebriz'deki Türk ve Alman Konsolosluklarının, Osmanlı birliklerine yiyecek tedarik edilmesine yönelik hazırlıklar içinde olduğu tespit edilmiştir.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ İkinci Abdülhamid tarafından kurulduğu için bu ismi almış, ekseriyetle Kürtlerden oluşan fakat yer yer Türkmenlerin, Yörüklerin ve bazı Kafkas halklarının da dâhil olduğu düzensiz Osmanlı silahlı birlikleri. Ayrıntılı bilgi için bkz; Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Cilt: 15*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 462-464.

¹⁰⁵ “The Russo-Turkish War”, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 5 Aralık 1914, s. 7.

İngiltere, eden savaşın İtalya'nın Akdeniz'deki çıkarlarına zarar verebileceğini ve İtalya'nın mutlak surette İtilaf Devletleri yanında savaşı girmesi gerektiğini öne sürüyordu. Türklerin nereye giderse oraya yıkım götürdüğünü, reform girişimlerinin başarısız olduğunu, milyonlarca Rum'un ve Ermeni'nin Osmanlı himayesinden kurtulmaktan mutluluk duyacağını ve Arapların da artık bağımsızlık için haykırmaya başladığını ekliyorlardı.¹⁰⁶

Daha önce de örneğini gördüğümüz gibi İngiltere, önce İtalya'nın İtilaf Devletleri lehine savaşa dâhil olması yönünde bir plan kurguluyor, sonra da bu planı gerçekleştirmek adına harekete geçiyordu. İlerleyen süreçte bu çaba karşılıksız kalmayacak ve İtalya da savaşa İngiltere'nin yanında dâhil olacaktı.

St. Petersburg'dan İngilizlere ulaşan bir haber, Rus başarılarının Van'ın kapısını açmak üzerinde olduğunu bildiriyordu. Rus ordusu, İran-Osmanlı sınırında birkaç gündür süregelen çatışmalarda Türk birliklerine karşı önemli zaferler kazanmıştı. Bu zaferde, bölgede yerleşik olarak bulunan ve Rus ordusu lehine silahlı mücadele yürüten Ermenilerin payı büyüktü. Kritik bir mevzide Ermeni bir rahip Ruslara, Türk topçularının yerini bildirdi ve Rus birliklerine rehberlik etmeyi teklif etti. Bu teklif kabul edildi. Rus kuvvetleri ikiye ayrıldı, bu kuvvetlerden biri önden bir saldırı yaptı. Diğer kuvvet ise Ermeni rahibin rehberliği altında bir saptama yaptı ve Türk ordusunun arkasından hücumla geçti. İki gün süren bir savaştan sonra Türk ordusu tamamen yenilgiye uğratıldı ve köyleri yıkıldı. Başka bir noktada savaş üç gün sürdü ve bazı köyler bazen birkaç kez el değiştirdi. Sonuç olarak Ruslar kesin bir zafer ile işi perçinledi. Türklerin bölgedeki düzenli süvari birliği tamamen yok edildi ve bu olay Van'a giden yolda Ruslar için önem taşıyordu.¹⁰⁷

Yetkili Türk makamları, Ruslara karşı yaşanan bu hezimetin asker sayısındaki yetersizliğe, Rusların mühimmat olarak üstün oluşuna ve Ermenilerin Rus tarafında yer almasına bağlıyordu. İngilizlere ulaşan haberlere göre Osmanlı hükûmeti, Doğu'daki asker sayısını arttırmak için, Mısır (Kanal) cephesinde savaşan 50.000 askeri Kafkasya cephesine nakletmeyi düşünüyordu. Türk ordusunun uzunca bir yürüyüşle çölü aştıktan hemen sonra böyle bir kararın eşliğinde olması, İngilizlere oldukça ilginç geliyordu ve anlamlandıramıyorlardı.¹⁰⁸

Rus Çarı İkinci Nikolay, Anadolu'da savaşan ordusuna moral vermek ve savaşı yerinde takip etmek için Kafkaslar'a doğru yola çıktı. Tiflis'te bir hastaneyi ziyaret etti. Burada yaralı

¹⁰⁶ "Italy's Part in the War", *Leeds Mercury*, 5 Aralık 1914, s. 4.

¹⁰⁷ "Russian Success Opens the Road to Van", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 8 Aralık 1914, s. 5.

¹⁰⁸ "In Other Fields", *Melton Mowbray Mercury and Oakham and Uppingham News*, 10 Aralık 1914, s. 7.

askerler ile bir sohbet gerçekleştirdi. Yaralılar arasında Osmanlı tebaası olan Ermeni bir genç de vardı. Osmanlıya karşı giriştikleri savaşta yaralanmış, Kars üzerinden Tiflis'e kaçmıştı. Genç Ermeni, Anadolu'da doğup büyüdüğü için Rusça bilmiyordu ve Çar ile iletişimini bir cerrah vasıtasıyla gerçekleştirdi. Rusya'nın Kars'taki ordusunda görevlendirilmek üzere Rus ordusuna alındı.¹⁰⁹

Doğu'daki savaş sebebiyle orada meskûn bulunan birçok Ermeni de mülteci konumuna düşmüştü. Bu durum beklenen bir olaydı. Zira Moskova'daki Ermeni birlikleri bu durumu önceden tahmin etmiş ve Ermeni mülteciler için yardım kampanyalarını çoktan başlatmıştı. Ermeni mültecilerin en yoğun olarak göç ettiği şehirlerden biri de Tiflis'ti. Buraya ulaşan Ermenilerin dikkate değer bazı ifadeleri İngiliz basınına şöyle yansıyordu:

“Tiflis'e ulaşan Osmanlı Ermenileri, Erzurum'da bulunan 20.000 Hristiyan'ın Rusya sempatisi yüzünden katliam tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu belirttiler. Erzurum'daki mahkûmların tamamı Ermeni ve Rumlardan oluşmakta ve casusluk suçlaması tutuklanmış bulunmaktadır. Mahkûmlardan bazıları, mahkemeye çıkarılmadan asılmakta ve cesetleri sokak lambalarında sergilenmektedir. Yerel halk sallanan cesetlerin yanından geçerken onlara tükürmektedir ve şehirde yaşayan Hristiyanlardan da aynısını yapmasını istemektedir. Erzurum'da 300.000 asker¹¹⁰ ve 1.500 subay bulunmaktadır. Erzurum yoğun derecede mühimmatın bulunduğu bir şehirdir ve şehirde bulunan Almanlar, merkezi ve kaleleri tamamen kontrol altında tutmaktadır.”¹¹¹

İngiliz Başbakanı Henry Asquith (1852-1928) ve Dış İşleri Bakanı Arthur Balfour (1848-1930), Lord Rosebery (1847-1929), Waldorf Astor (1879-1952) gibi önemli siyasetçiler, bir bildiri kaleme alıyorlar ve bildiriye şu cümlelere yer veriyorlardı:

“Osmanlı Devleti'nin yönetimi tamamen askeri sınıfın inisiyatifindedir ve ordu özellikle Müslüman olmayan halka çeşitli zulümler gerçekleştirmektedir. 1914'ün başından beri 250.000 Osmanlı vatandaşı Rum, yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Gidenlerin evlerine mallarına

¹⁰⁹ “Visiting the Wounded”, *Northern Whig*, 17 Aralık 1914, s. 8.

¹¹⁰ Türk kaynakları incelendiğinde, o esnada Erzurum'da 300.000 askerin hazır bulunması pek olası değildir. Zira söz konusu bölgede konuşlu asker sayısının savaşın başında 190.000 olduğuna dair bilgi mevcuttur. Bkz; Köprülü Şerif İlden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu: Sarıkamış, Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

¹¹¹ “Anti-War Riot by Turkish Women: Garments Rent in Protest”, *Wells Journal*, 18 Aralık 1914, s. 2.

hükûmetçe el koyulmaktadır ve göç edenlerden bir kısmının yolda açlıktan hayatını kaybetmiştir. Rumlara karşı yürütülen bu politika son bulunca, hükûmetin dikkatinin Türk olmayan, özellikle de Ermenilere yönelmesinden endişe duymaktayız."¹¹²

Osmanlı Devleti savaşa dâhil olunca, mülteci konumuna düşüp Anadolu topraklarını terk eden Rumların olması muhtemeldir. Fakat bu sayının ilgili yazıda belirttiği gibi 250.000 kişi olması pek akla yatkın gözükmemektedir. Lakin bu bildiri, Rumların göçünden sonra Türklerin dikkatini Ermenilere yönelteceği ve Ermenileri de Rumlar gibi Anadolu'dan göç ettireceğini ön görmesi yoluyla önemlidir.

1914 yılının sonuna gelirken, İngiltere kamuoyu İran üzerine yoğunlaşıyordu. İran'ın savaşa karşı tutumunun her an değişebileceğinden, Bağdat Demiryolu hattı ile Almanların bu bölgeye nüfuz edebileceğinden çekiniyorlardı. İran güzergâh olarak Hindistan'a giden yol üzerindeydi. Almanların bu bölgedeki etkisinin kırılması, Hindistan'a giden yolu garanti altına alacaktı, Fransızların Suriye üzerindeki çıkarlarını koruyacaktı, Rusların Hazar bölgesi ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki kontrolünü mutlak kılacaktı. İran, ne yapacağının tahmin edilmesi zor bir ülkeydi ve İngiliz diplomasisi bir şekilde bu işe el atmalıydı.¹¹³ Henüz Fransızların Suriye'ye yönelik bir harekâtı yokken, Rusların Anadolu ve Hazar bölgesindeki akıbeti kesinleşmemişken İngiliz basınında böyle haberlerin bulunması dikkate değerdir.

¹¹² "Military Tyranny in Turkey", *Liverpool Daily Post*, 18 Aralık 1914, s. 7.

¹¹³ "Notice to Correspondents", *The Scotsman*, 31 Aralık 1914, s. 4.

2. BÖLÜM: TEHCİR BAŞLIYOR (1915)

2.1. SARIKAMIŞ'TAN ERZURUM'A OSMANLI-RUS MÜCADELESİ

1915 yılının ilk günlerine girilirken, Osmanlı ordusu büyük bir hücum harekâtı gerçekleştiriyordu. Hedef, Kars'ı ve 93 Harbi ardından Ruslara karşı kaybedilen diğer toprakları geri almaktı. “Nihai Zafer” (*Final Victory*) için Sarıkamış'a doğru yürüyen Osmanlı ordusu, İngilizlere göre büyük bir hata içindeydi. Zira karlarla kaplı dağların yüksekliği 10.000 fiti (3000 metre) buluyordu ve yürüyerek bu dağları aşmak neredeyse imkânsız gibiydi. Türk ordusu sadece Ardahan'da başarı sağlayabilmişti ve bu şehrin kontrolünü ele geçirmişti. Fakat Sarıkamış'a doğru nihai zafer kazanmak için giden öncü iki Osmanlı tugayının sonu felaket olmuştu. Bu askeri birliklerden ilki, üst düzey komutanlar ve generaller de dâhil olmak üzere teslim olurken, diğer gruptakiler Rus ordusu ile karşılaşmadan hava koşullarına yenik düşmüş ve donarak can vermişti. İngilizlere göre meşhur Alman General Von der Goltz (1843-1916) bölgeye varınca, Kars ve Tiflis'e doğru harekete geçen “Muzaffer Osmanlı Kafkas Ordusu”dan kalan parçaları toparlamaya çalışacak ve bir savunma hattı kurmak zorunda kalacaktı.¹¹⁴

St. Petersburg'dan İngiltere'ye ulaşan resmi bilgiler, savaşın gidişatı hakkında bazı malumatlar veriyordu. Savaşın ilk günlerinde Türk ordusu sayıca üstündü ve birkaç muharebeyi kazanmıştı fakat geleneksel Alman taktiklerini benimseyerek aynı anda önden ve yandan saldırıya geçtiler. Alman yöneticilerin Türkleri nasıl bir yıkıma yolladığı tahmin edilemez boyuttaydı. Askerler düzensizce, yarı-çıplak bir şekilde donmuş karın üzerinde Ruslara saldırıya geçtiler. Ruslar sürekli geri çekilerek Türkleri kendi üzerine çekti. İngilizler bu orduya “İşe Yaramaz Cesur Türkler” diyordu. Alman generallerin “Ya şimdi ya asla” talimatını ustaca yerine getiren Türk ordusu, Sarıkamış'a doğru saldırıya geçti. Ama bu sırada topçu birlikleri de dâhil olmak üzere Rus takviye birlikleri sahneye çıktı ve Türkleri ağır bir yenilgiye uğrattı. İngilizlere göre bu hezimet, Türk ordusu için sonun başlangıcıydı.¹¹⁵

Aynı gün, iki farklı olay daha gerçekliyordu. Bunlardan ilki, İngiliz hükûmeti aldığı bir kararla eskiden Osmanlı tebaası olan fakat savaş sırasında İngiltere'ye göç etmiş Ermeni ve Rumlara bir belge verilmesini onayladı. Bu belge ile Ermeniler ve Rumlar Birleşik Krallık'ta

¹¹⁴ “Notice to Correspondents”, *The Scotsman*, 6 Ocak 1915, s. 6.

¹¹⁵ “Ottoman Disaster in Caucasus”, *Aberdeen Press and Journal*, 8 Ocak 1915, s. 5.

çalışma ve oturma izni kazandılar.¹¹⁶ İkinci olay ise, Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere gönüllü olan Ermeniler ile ilgiliydi. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Ermenilerin oluşturduğu "Gönüllü Ermeni Kıtası" da Tiflis'e ulaşıyordu. Uzun bir yoldan gelen Gönüllü Ermeni Kıtası, Tiflis'te coşkulu bir törenle karşılandı.¹¹⁷

İngilizler Doğu Anadolu'da yaşanan Rus-Osmanlı savaşını daha yakından takip edebilmek için doğuya bir komisyon gönderdiler. Mr. Williams isimli bir İngiliz liderliğinde olan bu komisyon, o dönemde Rus kontrolünde olan Kars'a varıyordu. Mr. Williams'ın raporuna göre Ermeniler, tarihleri boyunca hiç olmadıkları kadar güçlü bir şekilde Rusya'nın yanındaydılar. Rus Çarı İkinci Nikolay, kendi hâkimiyeti altında olan geniş toprakların hiçbirinde Ermeniler kadar sadık ve gayretli partizanlık yapan bir ulus bulamazdı.¹¹⁸

Sarıkamış'taki hezimete rağmen Türk ordusunun direnişi tam olarak kırılmamıştı. İç bölgelerden sevk edilen askerlerle birlikte, Doğu'daki Türk ordusunun asker sayısı 100.000'i buluyordu ve yeniden saldırmak için yürüyüşe geçmişlerdi.¹¹⁹

Tiflis'ten aktarılan bilgilere göre, Türk ve Kürt birlikleri Maraga'ya (Urmiye Gölü'nün doğusu) ulaşmıştı. Urmiye ve Van Gölü arasında kalan bölgede Ermenilere yönelik bir katliama girişildiği haberleri İngilizlere ulaşıyordu.¹²⁰ Azerbaycan bölgesindeki Hıristiyan nüfus açlıktan ve hastalıklardan ölmekteydi. 50.000 mülteci Rusya'nın kontrol ettiği Kafkas bölgelerine sığınmıştı.¹²¹

Moskova'dan gelen bir telgrafa göre Enver Paşa, Almanların emirlerine uymayan birkaç Türk subay ve görevli hakkında idam emri verdi. Kars'ta bulunan ve müttefikler için çalışan bir muhabir, Türk bir savaş tutsağı ile röportaj gerçekleştirdi. Türk tutsak şunları söyledi: "Almanlar ülkemizi mahvetti, umarım kolera onların sonunu getirir. İnsanlar onlardan nefret ediyor. Ama Enver Paşa ve diğer subaylar onlara boyun eğiyor bu yüzden halk çaresiz."¹²²

Zafer kazanan Rus ordusu yönünü Van'a doğru çevirmişti. Rusların Van'a ilerlediği haberini alan Ermeniler kurtuluşlarının geldiğine inanarak Rus ordusunu geçtiği yerlerde sevinçle

¹¹⁶ "Exemption to be Extended to Armenians", *Aberdeen Press and Journal*, 8 Ocak 1915, s. 5.

¹¹⁷ "Armenian Volunteers", *Western Daily Press*, 8 Ocak 1915, s. 8.

¹¹⁸ "The Saviour of Asia Minor", *Daily Record*, 9 Ocak 1915, s. 4.

¹¹⁹ "100.000 Turks Meet the Russians", *Dundee Evening Telegraph*, 13 Ocak 1915, s. 1.

¹²⁰ "Horrors Unspeakable", *Manchester Evening News*, 13 Ocak 1915, s. 4.

¹²¹ "Terrible Stories of Suffering", *Coventry Evening Telegraph*, 13 Ocak 1915, s. 3.

¹²² "Turks Massacre Armenians", *Dundee Evening Telegraph*, 13 Ocak 1915, s. 1.

karşıladılar. Binlerce Ermeni gönüllü Rus ordusuna kaydoldu.¹²³ Ermenilerin bu hareketini, bölgede Türklere karşı savaşan Yezidiler de izledi.

Karakilise ve Eleşkirt'teki Kürt birlikleri Rus ordusu tarafınca yok edildi ve Ruslar, Türk kuvvetlerinin doğudaki merkezi olan Erzurum'dan sadece birkaç kilometre uzaktaydılar. Türk ordusu kendisi için çok değerli olan zamanı savunma taktikleri ve cepheleri hazırlamak yerine Kafkasya'daki Müslüman halkları Ruslara karşı ayaklandırmak için harcadılar. Ama bu çaba da sonuç vermedi. Enver Paşa, Şükrü Paşa, İzzet Paşa ve Liman von Sanders Doğu cephesine yönelmiş bulunmaktaydı. Talat Paşa İstanbul'da yalnız kalıp başkentteki işleri yürütürken, Cemal Paşa Suriye'ye giderek oradaki cepheyi kontrol etme amacındaydı.¹²⁴

Rus ordusu Van'a doğru ilerlerken, Türk ordusu İran üzerine ilerleyerek Tebriz'i ele geçirdi. İngilizler bu durumun Ermeniler için büyük risk oluşturduğunu düşünüyorlardı. Çünkü bölgede bulunan Türk ve Kürt kuvvetleri Ermenilere yönelik bir katliama girişebilirlerdi. Ermeniler de bu korkuyu taşıyor olacak ki Tebriz ve civarındaki yüzlerce Ermeni, Rusların kontrolünde olan bölgelere göç etti. İngilizler yakın zamanda Türk İmparatorluğu'nun parçalanacağını ve son derece zayıflamış olan Sultan'ın otoritesinin yok olacağını düşünmekteydiler. Bu sebeple, müttefiklere karşı desteklerinden ötürü, siyasi özgürlük Müttefiklerin Ermenilere bir armağanı olacaktı.¹²⁵

İngilizler, Anadolu topraklarını Ermenilere vaat ediyorlardı ama Tiflis'ten gelen raporlara göre Anadolu'dan Rus topraklarına geçen çok sayıda Ermeni mülteci vardı.¹²⁶ Ermeni mültecilerin sayısı 80.000'i buluyordu.¹²⁷ Ayrıca İngiliz Basını, Türk ordusunun İran topraklarındaki bu zaferini, Ermeniler için bir tehlike olarak görüyordu, çünkü geçmişte Anadolu'da yaşanan Ermeni katliamlarının¹²⁸ benzerleri şimdi de bu topraklarda yaşanabilirdi.¹²⁹

¹²³ "The Campaign in the Caucasus", *The Scotsman*, 14 Ocak 1915, s.6.

¹²⁴ a.g.m., s. 6.

¹²⁵ "The Invasion of Persia", *Western Daily Press*, 15 Ocak 1915, s. 4.

¹²⁶ "Flight of Armenians", *Ormsmouth Evening News*, 16 Ocak 1915, s. 8.

¹²⁷ "Turks in Flight", *Newcastle Journal*, 16 Ocak 1915, s. 5.

¹²⁸ Haberde *Pogrom* kelimesi kullanılmıştır. Bu sözcük Rusça kökenli olup âni ve kışkırtılmamış baskın manasına gelmektedir. Sözcük, Çarlık Rusya'sında yaşayan Yahudi topluluklarına karşı girişilen saldırıları tanımlamak için kullanılırken daha sonra herhangi bir topluluğa karşı girişilen her türlü şiddet olayını kapsamıştır. *Pogrom* ifadesi Türkçeye de aynı anlamla geçmiştir. *Pogrom* terimi için bkz; Nicholas De Lange, *Yahudi Dünyası*, (çev. Sevil Atauz ve Akın Atauz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 227. Terimin Türkçe tanımı için bkz; İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfiyar (haz.), *Türkçe Sözlük*, 2. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 1813.

¹²⁹ "Our London Letter", *Dundalk Examiner and Louth Advertiser*, 23 Ocak 1915, s. 8.

İran topraklarında Türk ordusu Ruslara karşı bazı zaferler kazanmıştı fakat Sarıkamış ve Kars civarında durum tam tersiydi. Bölgede yaşanan çarpışmalarda Rus ordusu seri galibiyetler kazanmış, Sarıkamış Vadisi Türk askerlerinin cesetleriyle dolmuştu. Rus ordusunun kazandığı bu zaferlerde, gerilla faaliyeti yürüterek Osmanlı ordusuna çok miktarda kayıp verdiren Ermeni gerillalarının da etkisi büyüktü. Hatta bu gerilla gruplarının lideri Andranik Ozanyan'a¹³⁰ (1865-1927) yürüttüğü başarılı gerilla taktikleri ve Türk ordusuna büyük zayıyat verdirmesi sebebiyle, Rus ordusunda üstün başarı gösteren subaylara verilen *Order of St. George* (Aziz Yorgi Nişanı) takdim ediliyordu.¹³¹

Türk ordusu üzerinde Alman tahakkümü sallantı geçirmekteydi. Almanların manevra taktiklerini kullanan Türkler, Ruslara karşı üç defa yenilgi yaşadılar. Dokuzuncu, Onuncu ve On birinci ordu neredeyse yok edildi. Erzurum, Müttefiklerin eline geçmeye hiç olmadığı kadar yakındı. Von der Goltz, Musul'daki Türk ordusunu, Ermeni ordusu üzerine göndermek yerine İran'a gönderdi. Fakat bu büyük bir hataydı. Ruslar Tebriz civarında bu orduya karşı bir galibiyet alınca, şehirde bulunan Türk ordusu Tebriz'i terk etmek zorunda kaldı. Kanal Cephesi'nde de işler Türk ordusu için hiç iyi gitmiyordu. 12.000 kişiden oluşan bir Türk birliği, Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek için taarruza geçmiş fakat İngiliz Komutan Sir John Maxwell (1859-1929) komutasındaki Birleşik Krallık ordusu bu taarruzu püskürtmüştü. İngilizlere göre Türk-Alman iş birliği için yolun sonu gözükmeye başlamıştı.¹³²

Rus ordusu, kazandığı bu muharebelerin ardından Ardahan'ı Türk ordusundan geri aldı. Rus menşeli *Russkoe Slovo* gazetesinin Tiflis'ten yayın yapan muhabirinin haberine göre:

“Türk ordusu Ardaneuç ve Ardahan'a girdiği 30 Aralık 1914 tarihinden, Rusların burayı geri almasına kadar geçen 2 aylık süre boyunca, Ermenilere yönelik bir katliama girişti. Yer halk da bu şiddet olaylarına destek verdi. Yerel Müslüman halk, 150'ye yakın Ermeni'yi önce sokaklarda bir araya topladı, sonrasında ateş ederek veya boğazını keserek öldürdü. 50'ye yakın Ermeni de Ardahan'daki Şeytan Kalesi'nin zindanlarına atıldı. Türk ordusu yerel halkın öldürdüğü Ermenilerin gömülmesine izin vermiyordu ve yolda kalan cesetleri köpekler yemeye

¹³⁰ Andranik Ozanyan, Ermeni Gönüllü Alayları'na katılarak harp boyunca Osmanlı ordusuyla savaşmıştır. Ozanyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Melek Sarı Güven, “Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellüğün Sorgulanması: “Kahraman” Andranik Ozanyan Örneği”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (BAYTAM) Yayınları, Bartın, Kış 2017, s. 72-82.

¹³¹ “The Conqueror of the Turks”, *The Scotsman*, 25 Ocak 1915, s. 8.

¹³² “Von Der Goltz's Error”, *The People*, 14 Şubat 1915, s. 3.

başlamıştı. Rus ordusunun Ardahan ve Artvin'e ulaşmasına kadar bu durum bu şekilde sürdü."¹³³

Aynı haber bir başka gazete ise *The Unspeakable Turk* yani "Ağza Alınmaz Türk" olarak işleniyordu.¹³⁴ Bu tabir taşıdığı mana sebebiyle önemlidir. O dönemdeki Batılıların bir kısmı, Türkleri ağza alınmayacak kadar kötü veya barbar olarak gören bir görüşe sahipti. 1915 tarihinden önce de "Ağza Alınmaz Türk" ifadesi, sadece basında değil çeşitli romanlarda ve dergilerde de çok sefer kullanılmıştı. İlerleyen süreçte, İngilizlerin eline Türklerin herhangi bir şiddet eylemine giriştiği veyahut katliam yaptığına dair belge ulaşırsa bu ifade tekrar kullanılacaktı.

2.2 ÇANAKKALE SAVAŞI BAŞLIYOR

İtilaf Devletleri, Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nın kontrolünü ele geçirmek için büyük bir donanma organize etti. Bu donanma, Osmanlı Devleti'ni tam olarak merkezden vurmaya ve başkent İstanbul'u ele geçirerek Türkleri savaştan saf dışı etmeyi planlıyordu. İngiltere ve Fransa'nın yanında İtilaf Devletleri'nin sömürgesi durumunda bulunan ülkelerden bazıları da bu savaşa ordu göndermişti. Bu ordulardan en önemlisi ANZAC denilen Avustralya ve Yeni Zelanda vatandaşlarının oluşturduğu orduydü. Zaten ANZAC kelimesi Avustralya ve Yeni Zelanda Ordu Birlikleri (*Australian And New Zealand Army Corps*) cümlesinin baş harflerinden oluşuyordu.¹³⁵ Bu büyük hücum harekâtı, İngiliz basınında şu haberlerle kendine karşılık buluyordu:

"Dedeagatch (Dedeğaç-Aleksandropolis) muhabiri, bu sabah erkenden, Çanakkale Boğazı ve Saros Körfezi'nde müthiş bir bombardımanın başladığını ve bu bombardımanın hala devam ettiğini belirtiyor. Şiddetli patlama sesleri, denizden kilometrelerce uzak iç kısımlarda bile net bir şekilde duyulmaktadır."¹³⁶

Bombardıman başlayınca Rumenler, Türklerin İtilaf Devletleri ile barış antlaşması yapmasını tavsiye ediyorlardı:

¹³³ "The Turks Failure", *Gloucestershire Echo*, 23 Şubat 1915, s. 4.

¹³⁴ "The Unspeakable Turk", *Northern Whig*, 23 Şubat 1915, s. 7.

¹³⁵ ANZAC alayları ve Çanakkale Savaşı'ndaki rolleri için bkz; Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, (çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 319-320; Basil Liddell Hart, *a.g.e.*, s. 180-183, 226-237.

¹³⁶ "Shelling a Way Through the Narrows", *Yorkshire Evening Post*, 12 Mart 1915, s. 7.

“Journal gazetesinin Bükreş muhabirine göre, Türk makamları İstanbul’un bombardımanına tutulmasını önlemek için savunma silahlarını şehrin çeşitli bölgelerine nakletmeye başlamıştır. Rumen devlet adamı Take Ionescu, Türk İçişleri Bakanı Talat Bey’e telgraf ederek, Osmanlı Hükûmeti’ne Almanya veya Avusturya’ya danışmadan ayrı bir barış yapmayı önerdi.”¹³⁷

İtilaf Devletleri donanmasının Çanakkale Boğazı’nı geçebilmesi ihtimali üzerine, İstanbul’u korumak için şehrin muhtelif yerlerine savunma bataryaları yerleştiriliyordu. İngilizlere göre savunma toplarının koyulduğu yerler, ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerdi. Böylece İtilaf Devletleri donanması, savunma bataryalarına ateş açsa bile, Müslüman halka zarar gelmeyecekti:

“Kahire’deki Times muhabirinin bugün elimize ulaşan telgrafına göre, İtilaf Devleti donanmasının Çanakkale Boğazı’nı geçmesi ihtimaline karşı, Türkler bir dizi hazırlık içindedirler. Söylentilere bakılırsa, San Stefano (Ayestefanos-Yeşilköy) ve Prince Islands (Adalar) savunması güçlendirilmiş ve bataryalar Moda ve Kadıköy gibi büyük oranda İngiliz sakinlerinin yaşadığı yerlere yerleştirilmiştir. Bu savunmanın gerçekleştirilebileceği tek şey filoların ateşini Avrupalılar, Ermeniler ve Yunanlılar tarafından oturan mahallelere çekmektir.”¹³⁸

İngilizler, Türklerin İstanbul’u kaybetse bile savaşa devam edeceğini düşünüyordu. Çünkü Türk yetkililere göre, İstanbul kaybedilse dahi Konya tarafına çekilerek savaşa devam edilebilirdi:

“Çanakkale Boğazı zorlanmaya devam ederse, başkentte yaşam çok zorlaşır ve kent savunulmaz hale gelir. Fakat bu durumda bile Türk Hükûmeti’nin derhal teslim olmasını öngörmek için bir sebep yoktur. Ülkenin en cüretkâr ve en az sorumlu unsurları tarafından desteklenen Talat ve Enver ile arkadaşlarının, Konstantinopolis’ten kovulmaları halinde, Konya’nın doğu ve güneydeki bölgelerde savaşa devam etmeleri muhtemeldir.”¹³⁹

¹³⁷ “Constantinople’s Guns”, *Aberdeen Evening Express*, 12 March 1915, s. 3.

¹³⁸ “Dardanelles”, *Birmingham Mail*, 12 Mart 1915, s. 4.

¹³⁹ “Panic Conditions in Constantinople”, *Sheffield Evening Telegraph*, 12 Mart 1915, s.6.

İstanbul'a bir panik havası hâkim olmuştu. Şehirdeki çoğu insan, İtilaf Devletleri donanmasının İstanbul'a ulaşacağını ve İstanbul'un bombardımana tutulacağını düşünüyordu. Bu sebepten ötürü, şehirde bulunan birçok kişi, çevredeki yerlere göç etmeye başladı:

*“Bulgaristan'dan ulaşan haberlere göre, İstanbul'dan Philipopolis'e (Filibe) büyük miktarda göç olmaktadır. Göç edenler arasında İstanbul'un yerli sakini olduğu gibi, şehirde bulunan yabancılar da vardı. Filibe'deki otellerin tam kapasite dolu olduğu bilgisi gelmekteydi. Avusturya'nın İstanbul Büyükelçisi ve ailesi de İstanbul'dan ayrılarak Filibe'de bir ev tutmuştu. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin de İstanbul'dan ayrılması beklenmekteydi.”*¹⁴⁰

Çanakkale Boğazı'na yapılan saldırının hemen ardından, İzmir'e de bir donanma gönderme fikri gündeme geldi. İzmir Valisi Rahmi Bey (1874-1947) böyle bir duruma olması durumunda en sert şekilde karşılık verileceğine dair bir bildiri İtilaf Devletleri'ne gönderdi:

“İzmir Valisi, İtilaf Devletleri savaş gemileri tarafından İzmir'e bir saldırı düzenlenirse, kentlin yerleşik bir kampa dönüştürüleceğini belirten bir bildiri yayınladı.

*Şehir sakinlerinin, kıyı kesimden hızlıca ayrılmaları ve iç kesimlere aktarılmaları için gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Yabancı konsolosluklar, bu durumun ortaya çıkması halinde tarafsız bir bölgenin oluşturulmasını istedi. Vali bu talebe olumlu cevap verdi.”*¹⁴¹

2.3 24 NİSAN KARARLARI VE ARDINDAN YAŞANANLAR

24 Nisan 1915'te ne olduğunu ve hangi şartlar altında bu kararların alındığını anlamak için o döneme kadar yaşanan olayların iyi kavranması gerekmektedir. İttihat ve Terakki Hükûmeti savaştan önce Ermenilerle ılımlı bir hava yakalamıştı. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte şartlar değişti. Artık Ermeniler ve Türkler savaş halindeydi. Elbette ki Anadolu'da Osmanlı tebaası olarak yaşayan her Ermeni, bu isyan faaliyetine destek vermiyordu. Fakat kurulan Gönüllü Ermeni Alayları ve yürütülen silahlı mücadele şüphe oklarını tüm Ermenilerin

¹⁴⁰ “Exodus of Foreigners”, *Evening Despatch*, 12 Mart 1915, s. 6.

¹⁴¹ “Shelling a Way Through the Narrows”, *Yorkshire Evening Post*, 12 Mart 1915, s. 7.

üzerine yöneltiyordu. Bâb-ı Âli Anadolu'da süren Ermeni İsyanının, İstanbul'dan yönetildiğini düşünmekteydi. 24 Nisan kararlarından yaklaşık 40 gün önce İngilizlerin eline ulaşan bir telgraf bu duruma dair şu bilgileri veriyordu:

“Bugün İstanbul'dan Dedeâğaç'a gelen mülteciler, Genç Türklere karşı bir komplonun ortaya çıkarıldığını bildirdiler. Bir bomba deposu bulundu ve bu durumla ilişkili olan 200'e yakın Ermeni tutuklandı.”

Bu gibi olaylar, İttihat ve Terakki hükûmetinin İstanbul'daki Ermenilere yoğunlaştığını gösteriyordu. Çünkü İstanbul'da yayın yapan Ermeni gazete ve dergilerinin isyanı destekleyici nitelikte yazılar yazdığını düşünüyorlardı. Bu sebeple 24 Nisan 1915 tarihinde bir dizi kararlar alarak, bazı Ermeni siyasetçilerin ve yazarların tutuklanmasına veyahut İstanbul'dan sürülmesine hükmetti. Bu hadisenin İngiliz basınındaki ilk karşılığı şu haber ile geliyordu:

“İstanbul'dan gelen bilgilere göre, İstanbul'daki Ermeni Patriği ve 400 Ermeni tutuklandı. Tutuklanmaların sebebi ise Osmanlı'nın Doğu'sunda, Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerde bir isyan-ayaklanma faaliyeti tertip edildiği şüphesiydi.”¹⁴²

Savaş devam ederken, devletlerin kendi sınırları içinde yaşayan insanların bir bölümünü tutuklaması o dönem için şaşırtıcı bir uygulama değildi. İngiltere de o günlerde Osmanlı Devleti ile aynı siyaseti izleyecek ve ülke içinde zararlı faaliyetlerde buldukları gerekçesiyle Osmanlı vatandaşı olan birçok kişiyi tutuklayarak toplama kamplarına gönderecekti. Fakat İngiltere'nin Osmanlı vatandaşı olan herkesi tutuklaması İngiliz siyasetçi ve eski Mısır Sömürge Valisi Lord Cromer'in (1841-1917) de tepkisini çekecek ve *Times* gazetesine bu olayı eleştiren bir yazı yollayacaktı:

“Şu anda ülkemizde (İngiltere'de) Osmanlı tebaası olan ve toplama kamplarında bulunan çok miktarda insan var. Tüm Osmanlı tebaasına böyle bir varsayım ile yaklaşmak doğru değildir. Osmanlı'nın hâkimiyeti altında bulunan topraklardaki insan popülasyonu, diğer ülkelerde çok fazla bilinmese de heterojen bir yapıdadır. Osmanlı tebaası olan çok sayıda Ermeni, Süryani ve Yahudi, İtilaf Devletleri'ne düşman olmaktan çok uzaktadır. Hatta İtilaf Devletleri'ne sempati beslemektedirler. Zaten kendi isteği ile İngiltere'ye düşman olan çok sayıda insan var. İtilaf Devletleri'ne

¹⁴² “Armenian Plot Suspected, *Birmingham Daily Post*, 29 Nisan 1915, s.7.

karşı dostça bir tutum içinde olan bu insanları düşmanca bir eğilime itecek bu gibi davranışlarda bulunmak akıllıca değildir. Bu iş için eğer yeterli sayıda vasıflı memur istihdam edilmişse, bu tutuklamalara maruz bırakılması gerekenler ile gerekmeyenler arasında ayırım yapmak çok zor olmamalıdır.”¹⁴³

İstanbul’dan İngilizlere ulaşan haberlere göre, Ermenilerin şehirden ayrılmasına izin verilmiyordu. Ermenilerin ileri gelenlerinden birçok kişi tutuklanmıştı. Tutuklananlar arasında, önceden İttihat ve Terakki Partisi’nin sıkı bir destekçisi olan Ermeni Milletvekili Dagavarian (Nazaret Dağavaryan), *Püzantiyon* gazetesinin sahibi Püzant Keçyan (?-1915) ve Türk gazetesi olan Sabah’ın Ermeni editörü Diran Kelekyan (1862-1915) da vardı. Üç papaz, bir dizi doktor ve tüccar da Ankara’ya sürülmüştü.¹⁴⁴

Osmanlı başkentinde bunlar olurken, Çanakkale’de ise işler İngilizlerin istediği gibi gitmiyordu. Türk ordusu İngilizlere ağır kayıplar verdiriyordu. 5 Mayıs 1915 günü Türk ordusu Arıburnu’nda atağa geçti. İngiliz ordusunun sol kanadına bir hücum gerçekleştirdi ve harekât başarılı oldu. Bölgedeki İngiliz taburlarından biri yok edildi. Çok değerli istihkâm yerleri ve yüzden fazla tüfek ile bir makineli tüfek ele geçirildi. Gece Sed el Bahr (Seddülbahir) bölgesinde yapılan başarılı operasyonlar, İngiliz ordusuna ağır kayıplar verdirdi. Üç makineli tüfek ve çok miktarda mühimmat Türk ordusunun eline geçti.¹⁴⁵ Kısa bir süre içinde İstanbul’a varacağını düşünen İtilaf Devletleri, Çanakkale’de tahmin etmedikleri bir direnişle karşılaşmışlardı.

İstanbul’da tutuklama ve sürülmelerin sayısı artınca İtilaf Devletleri diplomatları bu işe el atmaya karar verdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey (1862-1933), Anadolu’da ve İran’da Ermenilere karşı zorbalıklar olduğunu dair bir açıklama yaptı. Grey’e göre Türkler, Almanların acımasız yöntemlerini kullanıyorlardı. Washington’daki İngiliz Büyükelçisi Cecil Spring Rice’in (1859-1918) raporuna göre Rusya’nın Amerika’daki Büyükelçisi George Bakhmeteff (1847-1928), Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin öldürülmesinin önüne geçmesi için Amerika Birleşik Devletleri’ne talepte bulundu. Bakhmeteff’e göre Amerika Birleşik Devletleri, nüfuzunu kullanarak bu durumu engelleyebilirdi. Amerikan hükûmeti, Rus Büyükelçi’nin Ermenilere yönelik şiddet hareketlerine tepki gösterme talebini kabul etti ve İstanbul’daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau (1856-1946) aracılığıyla Türk

¹⁴³ “Easy to Discriminate”, *Globe*, 30 Nisan 1915, s. 4.

¹⁴⁴ “Wholesale Arrests of Armenians”, *Coventry Evening Telegraph*, 7 Mayıs 1915, s. 3.

¹⁴⁵ “Turkish Version of Events”, *The Scotsman*, 8 Mayıs 1915, s. 10.

hükûmetine bu konuda harekete geçmesi yönünde bir bildiri gönderdi. Bu durum üzerine Osmanlı hükûmeti, Ermenilerin ve diğer gayrimüslim unsurların korunması yönünde gerekli makamlara emirler verdiklerini ilettiler. Fakat İngilizlere göre, Türk ordusunun komutası Almanlarda olduğu sürece bu tarz emirler işlevsizdi.¹⁴⁶

İran'da işlerin kötüye gittiğine dair haberler gelmeye başlamıştı. Urmiye'deki Rus Konsolosluğu'ndan Londra'ya ulaşan bir telgraf şöyle diyordu: "15 Mayıs 1915 günü, Urmiye'de 6.000 Ermeni öldürüldü. Ermeniler ellerinden geldiğince kendilerini Türklerden ve Kürtlerden korumaya çalışıyorlar, acil yardım gerekiyor."¹⁴⁷

İstanbul'da ise iç sıkıntılar baş göstermeye başlamıştı. Tutuklamalar sadece Ermenilere yönelik olmuyordu. İttihat ve Terakki Partisi'ne muhalif olduğunu bilinen çok sayıda Türk de tutuklananlar arasındaydı. Şerif Paşa (1865-1951) ve Gümülcineli İsmail Hakkı (1877-1942?) savaş başlamadan önce İttihat ve Terakki Partisi ile ters düşmüş ve yurt dışına gitmişti. Bu iki ismin İstanbul'da mevcut yönetime karşı bir komplo kurduğu düşünülüyordu. Bu sebeple çok sayıda Türk'ün ve Ermeni'nin evine baskın yapıldı. Türk basınının haberine göre bu evlerde Enver Paşa ve Talat Paşa'ya (1874-1921) suikast yapmak üzere kullanılması planlanan çok sayıda silah ve bomba ele geçirildi. Failler hemen tutuklandı. Üst düzey yöneticiler, sağlam korumaları olan motorlu araçlar dışında sokağa çıkmamaları yönünde karar aldılar.¹⁴⁸ Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand gibi cadde arasında bir suikasta kurban gitmemek için böyle bir karar almış olmaları muhtemeldi.

İstanbul'dan, Kafkaslardan, İran'dan gelen tüm bu haberlerin üzerine İtilaf Devletleri ortak bir bildiri yayımladılar. Yaptıkları bu açıklama tüm Avrupa'da çok büyük ses getiriyor ve sadece İngiliz basınında tam yirmi sekiz gazetede birden hemen hemen aynı başlıklarla halka duyuruluyordu. Açıklama metni dünyanın birçok ülkesinde sürmanşet olarak yayımlandı. Bildiri şu şekildeydi:

"Majestelerinin Hükûmeti (İngiltere), Fransa ve Rusya Hükûmetleri ile ortak olarak halka şu açıklamayı yapmaktadır:

Geçen aydan beri Kürtler ve Türkler, Ermenileri katletmektedir ve çoğu zaman Osmanlı yetkilileri bu duruma yardım etmiştir. Erzeroum (Erzurum), Dertsham (Dersim), Egin (Erzincan), Bitlis, Sassoun (Sason-Batman), Muş,

¹⁴⁶ "Notes and Comments", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 15 Mayıs 1915, s. 6.

¹⁴⁷ "6,000 Armenians Massacred", *Hull Daily Mail*, 17 Mayıs 1915, s. 6.

¹⁴⁸ "Internal Troubles at Constantinople", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 18 Mayıs 1915, s. 8

Zeitun (Zeytun-Maraş) ve tüm Kilikya'da Nisan ortası civarında bu tür katliamlar yaşandı. Van yakınlarında yaklaşık yüz köyün Ermeni sakinlerinin hepsi öldürüldü. Şehirdeki Ermenilerin mahalleleri Kürtler tarafından kuşatıldı. Aynı zamanda, İstanbul'daki Osmanlı Hükûmeti, Ermenilere yönelik şiddet hareketlerini körüklemektedir. Bu yeni suçlar karşısında Müttefik Hükûmetler, Türkiye'de işlenen tüm suçlardan, Bâb-ı Âli'nin tüm üyelerinin ve bizzat Osmanlı hükûmetinin sorumlu olduğunu açıkça belirtmektedir."¹⁴⁹

Bu açıklama İstanbul'da anında karşılık buldu. Düzenin sağlanması için çok sert emirler uygulanmaya koyuldu. Müslüman ve Hristiyan nüfusun elindeki silahların acilen hükûmete teslim edilmesi istendi. Sokağa çıkışlar da belli izinlere ve saatlere bağlandı. Edirne'deki askerlerin neredeyse tümü şehirden çıkarıldı ve Çanakkale cephesinde savaşmak üzere Gelibolu'ya gönderildi. Edirne'de düzenin sağlanması için geride sadece 11. Alay bırakıldı. İngilizler mevcut durumu "İstanbul'da Depresyon" olarak adlandırıyordu. Çünkü Başbozuk birliklerinin Hristiyan halka korku saçtığı ve birçok Ermeni'nin tutuklanarak bilinmeyen yerlere gönderildiği haberleri ellerine ulaşıyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁹ "Armenian Atrocities", *Leeds Mercury*, 24 Mayıs 1915, s.3 ; "Massacre of Armenians", *Western Mail*, 24 Mayıs 1915, s. 6 ; "Allies Intimation to the Sublime Porte", *Newcastle Journal*, 24 Mayıs 1915, s. 10 ; "Massacres of Armenians", *Belfast News-Letter*, 24 Mayıs 1915, s.8 ; "Armenian Massacres", *Birmingham Daily Gazette*, 24 Mayıs 1915, s. 3 ; "Armenian Massacre", *Globe*, 24 Mayıs 1915, s. 5 ; "Armenian Massacres", *Exeter and Plymouth Gazette*, 24 Mayıs 1915, s. 6 ; "The Massacre of Armenians", *Western Daily Press*, 24 Mayıs 1915, s. 8 ; "Armenian Massacres", *Freeman's Journal*, 24 Mayıs 1915, s. 4 ; "The Armenian Massacres", *The Scotsman*, 24 Mayıs 1915, s.9 ; "Massacres of Armenians", *Dublin Daily Express*, 24 Mayıs 1915, s. 6 ; "Turkey Warned", *Liverpool Echo*, 24 Mayıs 1915, s.4 ; "Armenian Massacres", *Sheffield Daily Telegraph*, 24 Mayıs 1915, s.7 ; "The Massacre", *Portsmouth Evening News*, 24 Mayıs 1915, s.6 ; "Massacre of Armenians", *Western Times*, 24 Mayıs 1915, s.4 ; "Massacre of Armenians", *Hartlepool Northern Daily Mail*, 24 Mayıs 1915, s.3 ; "Menace to Turkish Ministers", *Hull Daily Mail*, 24 Mayıs 1915, s.5 ; "Turkish Massacres", *Gloucestershire Echo*, 24 Mayıs 1915, s.3 ; "Armenian Massacres", *Evening Despatch*, 24 Mayıs 1915, s.1 ; "Armenian Massacres", *Daily Record*, 24 Mayıs 1915, s.6 ; "Reign of Terror in Armenia", *Aberdeen Press and Journal*, 24 Mayıs 1915, s.5 ; "Armenian Massacres", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 24 Mayıs 1915, s. 4 ; "Massacres in Turkey", *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, 24 Mayıs 1915, s.6 ; "Turkish Massacres", *Pall Mall Gazette*, 24 Mayıs 1915, s. 2 ; "Massacres of Armenians", *Dublin Daily Express*, 24 Mayıs 1915, s.6 ; "Massacres of Armenians", *Birmingham Daily Post*, 24 Mayıs 1915, s.10 ; "Armenian Massacres", *Lincolnshire Echo*, 24 Mayıs 1915, s.1 ; "The Armenian Massacres", *The Scotsman*, 24 Mayıs 1915, s.6.

¹⁵⁰ "Depression on Constantinople", *Newcastle Journal*, 25 Mayıs 1915, s.5.

2.4 VAN'IN ERMENİLERİN ELİNE GEÇİŞİ

İstanbul'daki ruh halini depresyona sokacak bir olay, Doğu Anadolu'da gerçekleşiyordu. Aylardır Ermeniler tarafından kuşatma altında tutulan Van, Rusların da yardımıyla düştü. Rusların Kafkas Ordusu yaşanan şiddetli çarpışmaların ardından Van'ın ilçelerini ve şehir merkezini ele geçirdi. Türk ordusu Bitlis'e ve güneydeki diğer illere doğru çekildi. İngilizler, Van'ı ele geçiren silahlı Ermeni sayısını 10.000 olarak bildiriyordu.¹⁵¹

İtilaf Devletleri donanmasının Çanakkale boğazını geçme ihtimali üzerine, Goeben (Yavuz) zırhlısı boğazda hareketsiz şekilde tutuluyordu. İngiliz donanmasına ait bir denizaltı (HMS E-11) Çanakkale'yi ve Marmara denizini geçerek İstanbul'a ulaştı. İstanbul civarında çok sayıda gemiyi batırdı. Birçok gemi, denizaltının bombalarının hedefi olmamak için Haliç'e çekildi. Çok sayıda geminin, halkın gözünün önünde batırılması İstanbul'da bir panik yarattı. İnsanlar "Savaşı kaybettik, Ruslar geliyor!" diye bağırmaya başladı. İstanbul'a gelen ve Türk gemilerini batıran denizaltı İngilizlere ait olmasına rağmen, halkın "Ruslar Geliyor" diye bağırması ilgi çekicidir. İstanbul'da, boğazların açılması ve barış şartlarının müzakere edilmesi yönünde kuvvetli bir görüş oluştu.¹⁵² Denizaltıyı vurmak için *Sergalio* (Topkapı Sarayı), Tophane ve Harem İskeleyi'nden atışlar yapıldı fakat bunlar hedefini bulmayan rastgele atışlardan ibaretti. Galata Köprüsü, olası bir denizaltı saldırısından sağlam çıkabilmesi için güçlendirildi. Birçok İtalyan ve Yunan birliği, Dedeağaç'a ulaştı. Bu birliklerin iletildiği haberlere göre, İstanbul'da tam bir ölüm havası hâkimdi. Alman subaylar ise Türklerin Gelibolu'ya birçok birlik sevk ettiklerini görüyorlar ve Türklerden büyük bir ayağa kalkış bekliyorlardı. Ankara'da olayların çıktığı ve çok sayıda Ermeni'nin idam edildiği haberi geliyordu.¹⁵³ Talat Bey çıkan olayları görüşmek için Ermeni Patriğini Dâhiliye Nazırlığı'na çağırttı. Fakat Ermeni Patriği Zaven Der Yeğyayan (1868-1947), bu görüşme talebini reddetti. Bunun üzerine Talat Bey motorlu bir araç ve kendi yaverini göndererek, Ermeni Patriği'ni Dâhiliye Nazırlığı'na getirtti. Burada yaşanan bir tartışma sonunda Ermeni Patriği görevden alındı.¹⁵⁴ Bu olayın yaşandığı 1915 tarihinden 1919 yılına kadar, patrikliğin başına kimse gelmedi. Lakin Birinci Dünya Savaşı sona erince Zaven Der Yeğyayan tekrardan eski görevi olan patrikliğe geri döndü.

¹⁵¹ "Van Occupied by the Russians", *Lichfield Mercury*, 28 Mayıs 1915, s. 7.

¹⁵² "Another Raid on Constantinople", *Birmingham Mail*, 1 Haziran 1915, s. 5.

¹⁵³ "Thirty Armenian Hanged", *Coventry Evening Telegraph*, 1 Haziran 1915, s. 5.

¹⁵⁴ "Gloom at Constantinople", *Derby Daily Telegraph*, 1 Haziran 1915, s. 3.

İstanbul'dan Kahire'ye ulaşan bir tanığın söylediklerine göre; İstanbul'daki Türklerin, Kürtlerin ve Lazların çoğu, Gelibolu'ya götürülmek üzere askere alınmıştı. Sokaklarda sessizlik hâkimdi. Hastanelerde 18.000 civarı yaralı vardı ve en az bir 18.000 yaralı daha hastaneye gelmesi bekleniyordu.¹⁵⁵

İstanbul Hükûmeti şehirde olası olayları önlemek için, şehir halkının elinde bulunan silahları devlete teslim etmesini istemişti. Bu silahsızlandırma faaliyeti büyük ölçüde başarıyla gerçekleştirildi. Bazı Yahudiler, Levantenler ve Ermeniler ilk başta cezalandırılmaktan korktukları için silahlarını teslim etmek istemeseler de Amerikan Büyükelçisi'nin araya girmesiyle, silahları polise teslim etmeyi kabul ettiler.¹⁵⁶

Şehirde, İngilizlere karşı olan düşmanca hisler azaldıysa da Ruslara ve Rus ordusunun Kafkasya'daki parçası olan Ermenilere karşı öfke hala kendini muhafaza ediyordu. Gelibolu'nun İtilaf Devletleri'nce zapt edilemiyor oluşu halkın güvenini ayakta tutuyordu. Kömür tedariki yetersizdi ama yine de yiyecek fiyatlarında çok yüksek artışlar yoktu.¹⁵⁷

27 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da çıkarılan kanuna göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meskûn olarak bulunan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun güneyindeki Suriye ve Irak civarına gönderilecekti.¹⁵⁸ Tehcir hadisesi başlıyordu. İstanbul Ermenileri bu kararın dışında tutulmuştu. Fakat yine de binlerce Ermeni'nin Dünya Savaşı şartlarında böyle bir göçe tabi tutulması, birçok olaya sebebiyet verecek ve Batı dünyası tarafından tepkilerle karşılanacaktı. Bu olay ile ilgili İngiliz basının

yansıyan ilk haber Atina'daki İngiliz muhabirin çektiği bir telgrafla karşılık buluyordu. Haberde sadece Ermenilerin değil, Rumların bir kısmının da bu göçe tabi tutulduğu bildiriliyordu:

“Osmanlı topraklarında bulunan Amerikalıların yerli kaynaklardan edindikleri bilgilere göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Hristiyanlar, an itibariyle daha önceden hiç olmadığı kadar büyük bir tehlike altındalar. Hem Ermeniler hem de Rumlar, sistemli bir şekilde evlerinden koparılıyor ve uzak illere sürülüyorlar. Yolculuk sırasında birçok

¹⁵⁵ “18,000 Wounded in Hospital”, *Shields Daily News*, 16 Haziran 1915, s.3.

¹⁵⁶ “Position at Constantinople”, *Newcastle Journal*, 16 Haziran 1915, s. 10.

¹⁵⁷ “Life at Constantinople”, *Daily Record*, 16 Haziran 1915, s. 5.

¹⁵⁸ Guenter Lewy, *a.g.e.*, s. 247; Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Bey (Paşa) anılarında tehcir kararının uygulanmasını bir müddet engellemeye çalışıldığını, zira kararın tamamıyla uygulanması halinde “Çok çirkin sonuçlar elde edileceğini” bildiğini iddia etmektedir. Bkz; Alpay Kabacalı (haz.), *Talât Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 67.

*insan açlıktan veya yapılan saldırılardan ötürü hayatını kaybediyor. Evleri ve malları Türk komşuları veya Makedonya'dan gelen göçmenler tarafından ele geçiriliyor.*¹⁵⁹

*“Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Adana vilayetlerinden toplanan Ermeniler, yukarı Mezopotamya çöllerine sürülerek ölüme terk edilmişlerdir. Sürülen bu nüfus, Kürtler tarafından soğukkanlılıkla katledilen ve Türk makamlarınca idam edilen Ermenileri içermiyor. Sürülen Ermeniler bölgede meskûn olarak bulunan yerli halk. Göçe tabi tutulan Ermeniler, evlerini, dükkânlarını, topraklarını, sığırlarını ve ev eşyalarını geride bırakmak zorunda kaldılar. Durumları içler acısı.”*¹⁶⁰

O günlerde Çanakkale Savaşı (1915-1916) bütün şiddetiyle devam ediyordu. Rusların Kafkas Ordusu da Anadolu'nun doğusunda hızla ilerlemekteydi. Avrupa'da yaşayan bir Ermeni olan A. Aharonian İsviçre menşeli *Journal de Geneve* gazetesinde bir yazı yayımlıyor ve şunları söylüyordu:

*“Ermeni ulusu, geçmiş dönemdekilere benzer bir katliama tabi tutulmaktadır. Osmanlı askerlik yasası sadece Müslümanların değil, Hıristiyanların da orduya katılmasını gerektirmektedir. Fakat Osmanlı subayları, Ermeni askerlere silah vermek yerine onları en ağır işlerde çalıştırmayı tercih ediyorlar. Böylece eli silah tutabilecek genç Ermenileri de gözetimde tutuyorlar. Anadolu'da ise Ermenilerin durumu içler acısı haldedir. Fakat Kafkaslarda organize olan komiteler, zor durumda olan Ermeni mültecilere gereken desteği vermek için gayret içindedirler. Van kuşatmasının ardından şehri alarak, Türkleri bölgeden uzaklaştırdık. Türkler ve Kürtlerden oluşan 10.000 kişilik bir birlik Van'ı geri almak için bir hücumda bulundular fakat ordumuz onları geri püskürttü. Fakat üstümüze düşen görev henüz bitmemiştir. Hala daha Ermenilerin büyük bir bölümü Osmanlı yönetimi altındadır. Fakat ulusumuzun bağımsız olması ve Osmanlı yönetiminin son bulması yakındır.”*¹⁶¹

¹⁵⁹ “Thousands Driven into Exile”, *Melton Mowbray Mercury and Oakham and Uppingham News*, 13 Temmuz 1915, s.6.

¹⁶⁰ “Peril of Christians in Turkey”, *Leicester Daily Post*, 13 Temmuz 1915, s.6.

¹⁶¹ “Day of Freedom Dawning in Armenia”, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 29 Temmuz 1915, s. 5.

İngilizler, Ermenilerin Ruslara verdiği desteğin çok değerli olduğunu düşünüyordu ve Rus ordusu için savaşan Ermeni sayısının 100.000'in üzerinde olduğunu bildiriyordu.¹⁶² Sarıkamış muharebelerinin kazanılmasında ve Van'ın ele geçirilmesinde, Ermeni birlikler Ruslara çok önemli katkılar sunmuşlardı.

Rus ordusu Van'a girdiğinde beklemediği bir ilgi gördü. Ermeniler Rus askerlerini memnuniyetle karşıladılar ve genç kızlar Rus askerlerinin önüne çiçekler atıyordu. Ruslar, Ermenilerin bağımsızlık isteklerini destekliyorlardı. Ermeniler artık Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulacağına kesin gözüyle bakıyorlardı. Onlara göre kurulacak olan devletlerinin sınırları, sadece Türkiye'nin savaştan önce reform vaat ettiği Vilayât-ı Sitte (Erzurum, Van, Elâzığ, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis) değil, Kilikya'yı da içine alarak Akdeniz'e de hâkim olmalıydı.¹⁶³

Tüm bu yaşanan gelişmeler ve Doğu'da ardı ardına gelen yenilgiler Türk yönetiminin Almanlara olan güvenini sarsmaya başlamıştı. Doğu'da yaşanan olayları ve tehcir hadisesini görüşmek üzere İstanbul'da bir diplomatik komisyon toplantısı düzenlendi. Toplantıda söz alan bir diplomat, Hıristiyanlara yönelik sürdürülen politikanın kötü olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini belirtti.¹⁶⁴ Bunun üzerine toplantıda söz alan Enver Paşa coşkulu bir konuşma yaptı ve "Türkiye Türklerindir! Bundan sonra politikamız bu şekilde ilerleyecek. Ermenilerle birlikte, Rumları ve Yahudileri de bu topraklarda istemiyoruz. Sonrasında bu topraklarda yaşayan tüm yabancıları da göndereceğiz. Buna Almanlar da dâhil." Bu konuşma İstanbul'daki diplomatik çevrelerde büyük bir şaşkınlık yarattı.¹⁶⁵ Üst düzey Türk yöneticiler de dâhil kimse böyle bir tepki beklemiyordu. Birkaç hafta önce esir düşen bir Türk askerinin kurduğu "Almanlar ülkemizi mahvetti." cümlesi, artık daha yüksek sesle söylenir olmuştu. Devletin en üst kademesinin bile Almanlara itimadı kalmamıştı.

İngilizler ise 1895 yılında olanların benzerlerinin tekrardan yaşanmaya başladığını düşünüyorlardı. Onlara göre, Ermenilere yönelik sistematik ve örgütlü bir öfke vardı. Bu durumun çözüme ulaşmasının tek yolunun ise bağımsız bir Ermenistan kurulması olduğu yönünde Ruslarla hem fikirdiler. Yaşanan tüm bu olaylarda Bâb-ı Âli'yi baş sorumlu, Almanları bu olayların kışkırtıcısı, Kürtleri ise infazı uygulayan cellâtlar olarak

¹⁶² "100,000 Armenian Conscript", *Daily Record*, 29 Temmuz 1915, s. 4.

¹⁶³ "Arrival of the Russians", *Leicester Daily Post*, 29 Temmuz 1915, s. 8.

¹⁶⁴ "Enver Pasha's Boast", *Coventry Evening Telegraph*, 6 Ağustos 1915, s. 3.

¹⁶⁵ "Turkey for the Turks", *Birmingham Daily Post*, 7 Ağustos 1915, s. 10.

görüyorlardı.¹⁶⁶ İstanbul'da da tutuklamalar devam ediyordu. Tutuklanan tüccar ve yazarlardan bir kısmı Kayseri'ye sürüldü.¹⁶⁷

Tehcir Kanunu ile sürülen Ermeni sayısı konusunda İngiliz basınında da kesin bir miktar yoktu. Kimi yerde 500.000, kimi yerde 1.000.000, kimi yerde ise 2.000.000 olduğuna dair haberler yayımlanmıştı. İlerleyen süreçte savaş boyunca hayatını kaybeden Ermeni sayısında da buna benzer şekilde farklı oranlar verildiğine çokça rastlamaktayız. Göç ettirilen Ermeni sayısının epeyce fazla şekilde verildiği haberlerden birini Amerika Birleşik Devletleri menşeli *The United Press* gazetesinin muhabiri Henry Wood yapıyordu. Bu haber İngiliz basınında da kendine yer buldu:

*“Şu anda Anadolu'da Abdul Hamid döneminde yaşananlara benzer bir Ermeni katliamı yapılıyor. Genç Türkler yönetimi son 3 ay içerisinde 2.000.000'a yakın Ermeni'yi göç ettirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul Büyükelçisi Bay Morgenthau tek başına bu duruma karşı mücadele veriyor.”*¹⁶⁸

1915 yılı İngiliz terminolojisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu toprakları, özellik de Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler *Armenia* yani Ermenistan olarak geçiyordu. İngilizler, Osmanlı hükûmetinin Anadolu'da yaşayan Ermenileri başka yerlere göç ettirme politikasına yer yer “Ermenisiz Ermenistan Politikası” diyorlardı. İlgili bir haber şöyle demektedir:

*“Ermeniler Türk hükûmeti tarafından kötü bir muameleye tabi tutuluyorlar. Erzurum'dan ve Kilikya'dan çok sayıda Ermeni toplanarak Halep'in güneyindeki çöllere sürüldü. Devam eden süreçte Samsun, Kayseri, Diyarbakır, Urfa, Trabzon, Sivas, Harput ve Van civarından toplanan Ermeniler Musul ve Bağdat'a gönderildi. Bölge'deki Müslümanlar, Ermenilerden boşalan evlere ve arazilere yerleşmektedirler. Şu andaki Osmanlı hükûmetinin politikası “Ermenisiz Ermenistan” şeklinde seyretmektedir. Çocuklar, yaşlılar ve kadınlar da sınır dışı etme faaliyetine dâhil edilmişlerdir. Gönderildikleri yolculukta çeteler tarafından saldırıya uğramaktadırlar.”*¹⁶⁹

¹⁶⁶ “Unhappy Armenia”, *Evening Despatch*, 7 Ağustos 1915, s. 3.

¹⁶⁷ “The Persecutions of Armenians”, *Dundee Courier*, 10 Ağustos 1915, s. 5.

¹⁶⁸ “Renewal of Amenian Atrocities”, *The Scotsman*, 16 Ağustos 1915, s. 8.

¹⁶⁹ “Armenia Without the Armenians”, *Leicester Daily Post*, 17 Ağustos 1915, s. 7.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin hepsi Ortodoks değildi. Katolik Ermeniler de vardı. Katolik Ermeni Kilisesi Vatikan'a, yani Papa'ya bağlıydı. Katolik Ermeniler Papa'ya uzun bir rapor gönderdiler. Osmanlı tebaası olan Ermenilerin kötü bir muameleyle karşı karşıya olduğunu anlattılar. Papa'nın olaya müdahil olmasını talep ettiler. Papa'nın İstanbul'da kendine bağlı bulunan Apostolik delegelerine, Türk hükûmetini protesto etmesi için talimat vermesini istediler.¹⁷⁰

Bu yaşanan olaylar, çok sayıda yabancı gazetecinin Osmanlı topraklarına gelmesine sebep oldu. Neler olup bittiğini yakından görmek ve bu olayları haber yapmak istiyorlardı. Tam da o günlerde Talat Bey, Alman menşeli *Tageblatt*'ın özel muhabirine bir röportaj verdi. İtalya'nın İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesinin ya da Rusların ilerleyişinin bir tehlike oluşturmadığını, Çanakkale'de de İngiliz ve Fransız donanmasının püskürtüleceğini belirtti. Finansal durumun ise kapitülasyonların kaldırılmasından bu yana düzeldiğini ve daha iyiye gideceğini ekledi. Ermenilere yönelik geliştirilen politikanın herhangi bir kötü amaç taşımadığını, Türkler ile Ermenilerin mübadele edildiğini söyledi.¹⁷¹

Anadolu'da neler olup bittiğini görmek için gelen gazetecilerden biri de *Birmingham Daily Post* gazetesinin mensubuydu. Osmanlı topraklarını gezdikten sonra Atina'ya döndü. Muhabir Atina'da, *Genç Türkler* hükûmetinin tüm ülkeyi çok sıkı kurallarla yönettiğini, Osmanlı'nın düşmanlarını kendilerine kurtarıcı olarak gören gayrimüslimlere karşı, halkta bir nefret olduğunu bildiren bir haber yaptı. Haberde Ermenilerin, Ruslara sempati beslemekle suçlandığı ve imparatorluk topraklarından toplanan Ermenilerin, Deyrizor ve güneyindeki Suriye kentlerine sürüldüğü anlatılıyordu.¹⁷²

Bir Fransız gazeteci ise İstanbul'u ziyaret ediyordu. Edindiği izlenimlere göre savaş devam ederken İstanbul'un durumu hiç iyi gözüküyordu. Zaten az olan araç trafiği neredeyse durmuştu, tren ağı ise çok kısıtlıydı. Dükkânların çoğu kapalıydı veya vergileri karşılayamadığı için kiralıktı. Pera'da ise durum biraz daha iyiydi. Halka açık bahçelerde insanlar toplanıyor ve sinemalarda film izleyebiliyorlardı. İstanbul'da Ermenilere yönelik yeni tutuklamalar oldu. Tutuklananlar sınır dışı edildi. Yerel halk fikirsel olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Savaşa karşı olanlar ve bitirilmesini isteyenler gibi savaşa mutlak surette devam

¹⁷⁰ "Pope and Turkish Persecution", *Manchester Evening News*, 21 Ağustos 1915, s. 4.

¹⁷¹ "Turkish Minister's Boast", *Newcastle Journal*, 23 Ağustos 1915, s. 6.

¹⁷² "Armenian Atrocities", *Birmingham Daily Post*, 24 Ağustos 1915, s. 6.

edilmesini düşünenler de vardı. Her gün Çanakkale cephesinden binlerce yaralı İstanbul'a getiriliyordu. İstanbul'daki hastanelerde en az 50.000 kişi tedavi altındaydı.¹⁷³

Gerçekten de İstanbul'un durumu hiç iyi değildi. Kömür ve un eksiliği sebebiyle çoğu zaman ekmek pişirilemiyordu. Çalışmaya devam eden birkaç fırının önünde yaşanan kavgalar sıradan hale gelmişti. Hükûmet yardımları daha çok Müslümanlara yönelik olduğundan Ermenilerin ve Rumların durumu Müslümanlara göre çok daha kötüydü. Gaz ve petrol tedarikinin kesilmesi sebebiyle İstanbul geceleri karanlığa gömülüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi İstanbul'daki hastanelere akın akın yaralı gönderiliyordu. Son olarak, 7 Eylül 1915 Salı günü çıkan habere göre bir önceki hafta 25.000 yaralı Gelibolu'dan İstanbul'a getirilmişti. Hastanelerde yaralılara bakacak yer kalmamıştı. Anadolu'nun çeşitli kasabalarından takviye askerler geliyordu. Fakat çoğunun durumu içler acısıydı. Üzerlerinde doğru dürüst elbiseleri yoktu ve ekseriyetle savaşamayacak kadar yaşlı veyahut çocuk yaşıydılar.¹⁷⁴

İttihat ve Terakki Hükûmeti, Ermenilere yönelik sistematik bir katliam girişiminin olmadığını savunuyordu. Fakat Atina'da bulunan ve "Gizli Bir Kaynak" (*Private Source*) durumun tam tersi olduğunu söylüyordu ve sözleri aynı gün üç ayrı gazete yayımlanıyordu. İsmi saklanan bu kaynağın açıklamaları şu şekildeydi:

*"Aksine iddialar olmasına rağmen Ermenilere sistematik bir imha süreci uygulanıyor, genç Ermeni kadınları ve çocukları köle pazarlarında satılıyor veya yetkililer arasında bölüşülüyor. İşe yaramayacak kadar yaşlı veya hasta olanlar ise öldürülüyor veya sürgüne yollanıyor. Yenişehir ve Konya arasında göç ettirilen Ermenilerin sayısı 150.000'i buldu. Kimi Ermeniler göçten kurtulmak için dağlara kaçtı ve şu anda dağlarda yaşıyorlar. Fakat kaçak Ermenilerin yakalanması için birlikler gönderildi. Hükûmet İzmir'deki Ermenileri de göçe tabi tutmak istedi fakat İzmir Valisi bunu kabul etmeyerek bunun sebebini açıklayan bir telgraf gönderdi."*¹⁷⁵

Anadolu'da olup bitenler tüm dünyanın dikkatini çekiyordu ve sonunda Papa'dan beklenen cevap geldi. Papa Benedict XV (1854-1922), Westminster Başpiskoposu Francis Bourne (1861-1935) aracılığıyla İngiliz kamuoyuna bir mesaj gönderdi. Başpiskopos Bourne, Papa'nın Anadolu'da yaşanan olayları yakından takip ettiğini, zor durumda olan Ermenilerin

¹⁷³ "Two Great Fires", *Exeter and Plymouth Gazette*, 3 Eylül 1915, s. 16.

¹⁷⁴ "The Only Hope of the Young Turks", *Manchester Evening News*, 7 Eylül 1915, s. 4.

¹⁷⁵ "Armenian Massacres", *Manchester Evening News*, 16 Eylül 1915, s. 4 ; "Turks Demoralised", *Sheffield Evening Telegraph*, 16 Eylül 1915, s. 4 ; "Massacres of Armenians", *Liverpool Echo*, 16 Eylül 1915, s. 5.

Papa'nın sempatisini uyandırdığını ve Papa'nın Ermeniler için bir şeyler yapacağını garantisini verdiğini belirtti.¹⁷⁶

Papa'nın açıklamasından kısa bir süre sonra İngiliz Hükûmeti de bu konuyla ilgili bir açıklama yapma kararı aldı. Resmi yetkililer, gazetelerde yayımlanması ve kamuoyuna duyurulması için gazetelere bir yazı yollalar. Bildiri şu şekildeydi:

*“Romanya ve Bulgaristan gazetelerinde yazılanlar, Türklerin Ermeni ulusunu tamamen yok etme fırsatından yararlandığını doğruladı. Ermeniler, Küçük Asya'daki bütün yaşadığı yerleri tahliye etmeye ve Arabistan-Mezopotamya çöllerine gitmeye zorlandı. İstanbul'da bile serbest meslekle uğraşan Ermeni avukatlar, doktorlar ve profesörler sistematik olarak sürüldü. Sürülenlerin mallarına ey koyuldu. İtilaf Devletleri, tüm bu vahşi uygulamalardan Türk Hükûmeti temsilcilerini kişisel olarak sorumlu tutacaklarını geçmişte açıklamışlardır. Almanya, şu an için Osmanlı Devleti'nin politikaları üzerinde güçlü bir konumda yer almakta fakat bu olayları engellemek için hiçbir şey yapmıyor ve Alman basını da bu konuda sessiz kalmaktadır.”*¹⁷⁷

Bu bildiri, İtilaf Devletleri'nin Ermeni Meselesi ile resmi olarak ilgilenmeye başladığını gösteriyordu. İngilizler ve Fransızlar, Kilikya civarına savaş gemileri yolladılar ve orada bulunan Ermenileri kendi gemilerine aldılar. Bunun üzerine Ermeni Patrikliği, Fransız Cumhurbaşkanı Raymond Poincare'ye (1860-1934) ve İngiliz Kralı V. George'a (1865-1936) bir telgraf gönderdi. Telgrafında, iki devlete de Ermenilere yönelik cömert yardımları için minnettar olduğunu bildiriyordu.¹⁷⁸

Amerika Birleşik Devletleri İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau da ne olup bittiğini öğrenmek için araştırma yapmaya karar vermişti.¹⁷⁹ ABD basınında da yaşanan olaylarla ilgili haberler çıkıyordu. Washington'dan gelen haberler şu ana kadar 400.000 Ermeni'nin hayatını kaybettiğini, 600.000 Ermeni'nin de evsiz kaldığını yazıyordu.¹⁸⁰ Amerikalıların bir kısmı

¹⁷⁶ “Action of the Pope”, *The Scotsman*, 18 Eylül 1915, s. 10 ; “Pope and Armenians”, *Northern Whig*, 18 Eylül 1915, s. 15

¹⁷⁷ “Tragic Story”, *Liverpool Echo*, 22 Eylül 1915, s. 8 ; “Turkish Persecutions of Armenians”, *Dublin Daily Express*, 23 Eylül 1915, s. 6.

¹⁷⁸ “Thanks Britain and France”, *Dundee Evening Telegraph*, 24 Eylül 1915, s. 1.

¹⁷⁹ Araştırması sonucunda gördüklerini, Osmanlı Devleti'nde görev yaparken yaşadıklarını kitaplaştıracak ve savaşın bitiminde bu kitabı “Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü” ismiyle yayımlayacaktı. Bkz; Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, (çev. Attila Tuygan), Belge Yayınları, İstanbul, 2017.

¹⁸⁰ “Appeals to American Government”, *Birmingham Mail*, 25 Eylül 1915, s. 4.

hükûmetten, sürülen Ermenilerin Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilmesini ve bu amaçla bir fon oluşturulmasını istediler. Fakat ABD hükûmetinden bu konu ile ilgili bir açıklama henüz gelmedi.

Osmanlı Devleti için işler iyiye gitmiyordu. Halk, Rus ordusunun İstanbul'a ulaşabilme ihtimalinden endişe duyuyordu. Ekonomi de iyice bozulmuş durumdaydı. Ülkede kıtlık baş göstermişti. Fakat hükûmetin en üstünden gelen bir açıklama endişeye mahal verilmemesi gerektiğini söylüyordu. Enver Paşa İstanbul'da bir muhabire mevcut durum ile ilgili bir röportaj verdi ve şunları söyledi:

“Rusların İstanbul'a bir harekât başlatmasından korkmuyoruz ve hali hazırda 2.000.000 milyon askerimiz savaşıma hazır durumda bekliyor. Geçen ay bu sayı 1.940.000 idi. Fakat bu ay 60.000 er daha eklendi. Bunun yanı sıra 300.000 Alman yoldaşımız da bizimledir. Bu sayıya 50.000 kişilik silahsız Ermeni ve Rum taburlarımız dâhil değildir. Bu sayıya 45 yaşından büyük olan kimseyi orduya almayarak ulaştık. An itibariyle dünden daha güçlüyüz ve her geçen gün daha iyiye gideceğiz.”¹⁸¹

İngilizler, ilgili haberde Enver Paşa'nın blöf yaptığını ve mevcut durum göz önünde bulundurulduğunda bu sayıların imkânsız olduğunu düşünüyorlardı. Sonra da ekliyorlardı: “Bekleyelim ve görelim.”

O hafta yapılan Avam Kamarası toplantısında Lord Cromer, Anadolu'da yaşanan olayları gündeme taşıdı. Parlamento üyeleri, Almanlar ve Avusturyalılar dışında tüm Hıristiyan dünyasının yaşanan bu olayları kınadığı konusunda hem fikirdiler. Alman Kayzeri II. Wilhelm yaşanan bu olaylardan direkt olarak suçlu tutuyorlardı. Çünkü İngilizlere göre bu olaylarda Almanların da suçu vardı. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'ni, tüm olup bitenleri görmesine rağmen sessiz kalmakla suçluyorlardı. Lord James Byrce (1838-1922) Anadolu'da tüm bu olan olaylardan 800.000 civarında Ermeni'nin muzdarip olduğunu bildirdi. Toplantıda, Türkleri bu denli kınamanın ve çeşitli yaptırımlar uygulamanın İngiltere'nin çıkarlarına zarar verebileceği de konuşuldu. Çünkü Osmanlı Sultanı aynı zamanda İslam halifesiydi. İngiltere'nin kontrolü altında bulunan Mısır ve Hindistan'a yaklaşık 80.000.000 Müslüman vardı. Lord Cromer söz alarak bu endişenin yersiz olduğunu, Müslümanların

¹⁸¹ “Public Interest in the War”, *Derry Journal*, 27 Eylül 1915, s. 4.

çoğunun Osmanlı Hükûmeti'ne sempati duymadığını belirtti.¹⁸² Lord Cromer sözlerine son verirken, Osmanlı Hükûmetini “Nemesis”in beklediğini söyledi.¹⁸³

Lord Crewe (1858-1945) ise Talat Paşa ve Enver Paşa'nın meydana gelen olaylarda en büyük sorumlu olduklarını söylüyordu. İttihat ve Terakki Partisi yönetiminde yapılan zorbalıkların, İkinci Abdülhamid döneminde yapılanları çoktan solladığını belirtti ve ekledi; “İstanbul'daki hükûmet önce bir ‘komplo’ keşfediyor, sonrasında bu ‘komplo’ ile ilişkisi olduğu sebebiyle birçok kişiyi tutukluyor ve sürgüne yolluyor.”¹⁸⁴

Amerika Birleşik Devletleri İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun girişimleriyle ABD hükûmeti bu işin üzerine daha çok düşme kararı aldı. Anadolu'da neler olup bittiğinin net olarak öğrenilebilmesi için Ermeni Vahşetleri Komitesi (*The Armenian Atrocities Committee*) kuruldu. Bu komitenin Amerikalı araştırmacıları, yaptıkları araştırmanın ardından şu bilgileri raporladılar:

*“New York'a ulaşan Ermenilerin söylediklerine göre Almanya isterse talihsiz Ermenilere yardım edebilir, fakat bunu yapmıyor. Enver Bey, Abdülhamid'in 10 yılda yapamadığını bir ayda yaptı. İttihat ve Terakki Partisi'nin politikası 'Ermenisiz Ermenistan'dır. Yollar cesetlerle doldu. Şu ana kadar 500.000'e yakın Ermeni öldürülmüştür.”*¹⁸⁵

Oluşturulan bu komite, edindiği bilgileri Amerikalı, Ermeni, Rum, Bulgar, İtalyan, Alman, İngiliz ve Türk seyyahlardan, tüccarlardan, bölgede çeşitli pozisyonlarda görev alan tanıklardan edindiğini söylüyordu.

Amerikan halkı olaylar üzerine daha çok eğilmeye başlamıştı. Boston merkezli *The Woman's Journal* dergisi yaşanan olaylar üzerine uzunca bir yazı kaleme alıyordu. Dergi adından da anlaşılacağı üzere kadınlara yönelik haberler yapan ve haftalık olarak yayımlanıyordu.

¹⁸² “War Notes”, *Derby Daily Telegraph*, 7 Ekim 1915, s. 2.

¹⁸³ Nemesis, Antik Yunan'da İntikam tanrıçasıdır. İngilizce'de ise “Öç” ya da “İntikam” manası taşıyan bir kelime olarak kullanılmaktadır. Savaş bittikten sonra, Ermeniler bir grup kuracak ve Osmanlı Hükûmet yetkililerine suikastler düzenleyeceklerdi. Talat Paşa, Cemal Paşa, Said Halim Paşa gibi birçok üst düzey Osmanlı yöneticisi Ermenilerin kurşunlarına hedef olarak can verecekti. Ermeniler, bu suikast hareketini “Nemesis Gortsoğutyun” yani “Nemesis Operasyonu” olarak adlandıracaklardı. 1915 yılında Lord Cromer'in, Osmanlı Hükûmeti'ni Nemesis'in beklediğini söylemesi dikkate değerdir. Ama belirttiğim gibi bu söz İngilizce'de “İntikam” manasında da kullanıldığı için, Lord Cromer'in kullandığı bu söz ile Ermeniler'in Nemesis harekâtı arasında bir bağlantı olmaması da muhtemeldir. Nemesis için bkz; M. C. Howatson (ed.), *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, (çev. Faruk Ersöz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 639. Nemesis Operasyonu için bkz; Mustafa Çolak, “Cemal Paşa Cinayeti ve Ermenilerin Nemesis Operasyonu”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Osman Köse (ed.), Etüt Yayınları, Samsun, 2009, s. 413-424.

¹⁸⁴ The Turkish Massacres”, *Aberdeen Press and Journal*, 9 Ekim 1915, s. 4.

¹⁸⁵ “Armenian Atrocities”, *Northern Whig*, 18 Ekim 1915, s. 8

Amerika'daki derginin yazısı, İngiltere yayın yapan ve aynı şekilde kadınlara yönelik bir gazete olan *International Woman Suffrage News* gazetesinde de yayımlanacaktı. Yazıda şunlar vardı:

*“Tarihin en büyük suçlarından biri şu anda Osmanlı Devleti’nde işleniyor. Olayın en büyük kurbanları da kadınlar ve çocuklar. Anadolu’daki Hristiyan nüfus kasıtlı olarak yok ediliyor. Vilayetlerdeki Ermeni nüfus sistematik olarak sınır dışı edilmekte ve hükûmet tarafından kendilerine tayin edilen uzak yerlere gitmek zorunda. Yürüyüş günlerce sürüyor ve kimi zaman çölü de yürüyerek geçmek zorunda kalıyorlar. On beş ile altmış yaş arasındaki erkeklerin çoğu askere alındığı için kafiler kadınlardan, çocuklardan ve yaşlılardan oluşuyor. Yaklaşık 100.000 Ermeni Rusya’ya kaçtı. Bunların da çoğu kadın ve çocuktur.”*¹⁸⁶

İlgili yazı kadın hakları üzerine yazılar yazan ve dünyadaki kadınların acılarına yoğunlaşmayı hedefleyen bir gazete yayımlanmıştı. Bu sebeple Ermeni olaylarının daha çok kadınlara yönelik olan kısımlarından bahsediyordu. Enver Paşa kırk beş yaşından büyüklerin askere alınmadığını söylerken, yazıdaki iddia altmış yaşına kadar olan herkesin orduya çağrıldığı yönündeydi. Daha önce de belirttiğim üzere İngiliz Basını’nda verilen miktarlar üzerinde bir uzlaşma yoktu. Aynı gazete bile farklı zamanlarda çok farklı sayılar verebiliyordu.

Sayılar üzerinde bir uzlaşma sağlanamasa da aktarılan haberlerin İngiliz halkı üzerinde etkili olduğu Ermeni “mağdurlar” için başlatılan yardım kampanyalarından anlaşılabilirdi. Nitekim basın organlarının oluşturduğu hava, İngiltere’de Ermeni Mültecilere Yardım Fonu’nun kurulmasını sağlayabildi. Victoria Street 96 numarada kurulan bu fon Ermenilere gönderilmek üzere para topluyordu.¹⁸⁷

Daha önceki olaylarda da gördüğümüz üzere İngiltere önce bir politika üretiyor, ardından bu politikayı kendi kamuoyuna duyuruyor ve uygulamaya geçiyordu. Örneğin; 1915 Kasım ayı itibarıyla Osmanlı tebaası olan Arapların, mevcut hükûmete karşı bir ayaklanması yoktu. Fakat o tarihlerde gazetede çıkan bir yazı gelecekte olacakların haberlerini veriyor gibiydi:

“Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin ve Rumların sayısı çok değildir. Siyasi güçleri de kısıtlıdır. Fakat Araplar için durum böyle değildir. Sayıları çok fazladır, Türklerden ve Türk hâkimiyetinden nefret etmektedirler. Alman

¹⁸⁶ “The Extermination of a Race”, *International Woman Suffrage News*, 1 Kasım 1915, s. 6.

¹⁸⁷ “The German Attitude”, *Birmingham Daily Post*, 15 Kasım 1915, s.10.

Kayzeri yakın zamanda İstanbul'a gitmeyi planlamaktadır. Hedefi ise Sultan'ın gücünü kullanarak tüm Müslümanları, İtilaf Devletlerine karşı savaşmaya teşvik edici görüşmeler yapmaktır. Bu sebepten ötürü Arapları, Osmanlı'dan ayırmak hayati önem taşımaktadır. Zaten Osmanlı Sultan'ı meşru Halife değildir. Türkler bu makamı gasp etmiştir. Gerçek halife İslam peygamberinin kabilesinden olmalıdır. Fakat Osmanlı sultanı bu soya mensup değildir. Arap İslamı'nı Türk İslamı'ndan ayırmalıyız. Zaten bunu yapmak çok kolaydır, çünkü Araplar sanatları, edebiyatları ve bilimsel potansiyelleri sebebiyle kendilerini Türklerden üstün görmektedirler. İtilaf Devletleri kesin surette Mekke'yi işgal etmelidir ve Arapları, dört yüz yıllık Türk boyunduruğundan kurtarmalıdır.”¹⁸⁸

Arap İsyanı henüz başlamamışken, İngiliz Basını'nda çıkan bu haberler Osmanlı topraklarında İngiliz hükûmetinin teşviki ile çıkacak olan isyanlara ilişkin kamuoyu desteğini sağlamaya çalışıyordu. Bu enformasyon politikasının Ermeni Meselesi'nde de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Zira 1915 yılının son günlerine girerken Arnold Toynbee (1889-1975), Ermeni Meselesi hakkında yazılarını topladığı bir kitapçığı İngiliz Lordlar Kamarası'na sundu. Kitapçığındaki bilgileri Alman, İsviçreli, Amerikalı ve diğer başka milletlerden tanıklardan edindiğini belirtiyordu. Kitapçığın ön sözünü Lord Bryce yazdı. Raporda, tehcire tabi tutulan Ermenilerin sadece doğudakiler olmadığı, İzmit ve Bursa gibi İstanbul'a çok yakın şehirlerden de Ermenilerin sürüldüğü, tehcire direnenlerin askerlerce öldürüldüğü, göç eden kabilelere yolda Kürtlerin saldırdığı ve mallarını yağma ettiği, genç kadın ve kızların birkaç mecediye karşılığında köle pazarlarında satıldığı, yürüyemeyecek durumda olanların yollarda ölüme terk edildiği ve Osmanlı topraklarında bulunan Almanların da tüm bu suçlara ortak olduğu yazılıyordu.¹⁸⁹

¹⁸⁸ “Free Them from the Turk”, *The Suffragette*, 19 Kasım 1915, s. 9.

¹⁸⁹ “The Murder of a Nation”, *Aberdeen Press and Journal*, 28 Aralık 1915, s. 3.

3. BÖLÜM: ANADOLU'DA GERİLİM ARTIYOR (1916)

3.1 ERZURUM RUS İŞGALİNDE

1916 yılının ilk günlerine girerken, Batı kamuoyunda Türklerin Ermenilere zulmettiği yönünde çok güçlü bir kanı hâkimdi. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin de bu olaya dâhil olması ve İstanbul'daki Büyükelçisi vasıtasıyla bazı araştırmalar başlatması, İttihat ve Terakki yönetimi üzerindeki baskıyı arttırıyordu. Bükreş'teki Türk Elçiliği¹⁹⁰, Batı basınında çıkan bu haberlerin gerçeği yansıtmadığını, Osmanlı topraklarında Ermenilere yönelik bir katliam olmadığını belirten resmi bir yazı yayımladı. Fakat İngilizler bu bildiriye “Geç kalmış bir inkâr” olarak görüyordu.¹⁹¹

Türk ordusu, Sarıkamış'taki başarısız hücum girişimi ve Van civarında kaybettiği muharebeler sonucunda Erzurum'a çekilmişti. İngilizler, Erzurum'u tüm Anadolu'nun kilidini açacak anahtar olarak görüyorlardı. Çünkü Erzurum da düşerse, Rusları İstanbul'a kadar ilerlemekten alıkoyacak başka büyük bir askeri karargâh yoktu. Beklenen olay o günlerde gerçekleşiyordu. Rus topçuları Erzurum'u bombalamaya başlamıştı.¹⁹² Erzurum'un Rusların eline geçmesi, hali hazırda devam eden İngilizlerin Mezopotamya işgalini de hızlandıracaktı ve İngilizlerin Mısır'daki konumunu da güçlendirecekti.¹⁹³

Yaşanan şiddetli çatışmaların ardından, sayıca ve mühimmat olarak yetersiz olan Türk ordusu, Ermeni paramiliter güçlerin desteklediği Rus ordusuna karşı direnemedi. Ruslar Van'ın ardından, 16 Şubat 1916'da Erzurum'u da ele geçiriyorlardı.¹⁹⁴ Erzurum'un düşüşü, İngiliz basınında çok büyük bir coşku ile karşılanmıştı. Erzurum'da bir süre yaşamış olan İngiliz bir diplomat *Reuters*'a konuyla ilgili röportaj veriyor ve şunları söylüyordu:

“Rus birliklerinin muhteşem askeri başarısına değinmeden önce, Erzurum'un düşüşünün muazzam siyasi değerini belirtmek isterim. Bağdat'ı ele geçirmiş olsaydık bile bu denli büyük bir etki yaratmazdı. Türkler Bağdat'ı ücra ve Araplara ait bir yer gibi görüyor. Fakat Erzurum öyle değildir. Erzurum, Türkler için hayati önem taşıyan bir şehir. Çünkü burayı,

¹⁹⁰ “Armenian Massacres Formally Denied”, *Belfast News-Letter*, 12 Ocak 1916, s. 5.

¹⁹¹ “Belated Turkish Denial”, *Derby Daily Telegraph*, 12 Ocak 1916, s. 5.

¹⁹² “Erzerum”, *Exeter and Plymouth Gazette*, 28 Ocak 1916, s. 12.

¹⁹³ “Enemy Designs on Egypt”, *Western Daily Press*, 9 Şubat 1916, s. 4.

¹⁹⁴ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu: Ermeniler*, (çev. Şadi Dinlenç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 139.

Asya'daki tüm topraklarını korumanın anahtarı olarak görüyorlardı. Bu olay Tahran'dan Balkanlara kadar Yakın Doğu'nun her yerinde şaşkınlığa sebep olacak. Türklerin müttefiki Bulgaristan'a endişe verecek, İran'daki durumu rahatlatacak. Özellikle Kafkasya'daki Ermeniler için memnuniyet verici olacaktır, çünkü bölgedeki Ermenilerin güvenliğini garanti altına alacaktır. Şimdi Ruslara tüm Anadolu'nun kapıları açılmıştır. Bağdat'ta bulunan Türk ordusunu kuzeyden tehdit edebilir. Rusların ilerleyişi Kürtler üzerinde de etkili olacaktır. Türklere verdikleri desteği zayıflatacağı kesindir.”¹⁹⁵

Rusların bu başarısı sadece Doğu Anadolu'yu değil Balkanları da direkt olarak etkiliyordu. Çünkü Erzurum'un Rusların eline geçmesiyle Türk ordusu güç bir duruma düşmüştü. İtilaf Devletleri'nin olası bir Balkan operasyonunda Bulgarlara, Avusturyalılara ve Almanlara yardım edemeyecek durumdaydı. İngilizler bu zaferin ardından, kendilerini Ruslara minnettar hissediyorlardı. Çünkü onlara göre bu olay, Türklerin Mısır üzerindeki hayallerinin sona ermesi demek oluyordu.¹⁹⁶

Erzurum tarihinde Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) ve 93 Harbi'nden sonra üçüncü kez Rus işgaline girmiş oluyordu. İngilizler bu hadisenin, o esnada devam eden Kût'ül Amâre Savaşı'nı (1915-1916) de etkileyeceğine kesin gözüyle bakıyorlardı. Çünkü onlara göre Erzurum, Achilleus Topuğu gibi Türklerin Doğu'daki en hassas noktasıydı ve Irak Cephesi'nde İngilizlerin elini çok rahatlatacaktı.¹⁹⁷ Ruslar Erzurum'da Türk ordusuna ait 240 topu da ele geçirdiler. Erzurum'un işgalinden birkaç gün sonra, ilerlemeye devam eden Rus ordusu Ahlat ve Muş'u da ele geçirdi. İngilizler, bu zaferlerin Ermeniler için de büyük önem taşıdığını, çünkü bölgenin eski Ermeni krallıklarına ev sahipliği yapan bir coğrafya olduğunu ve Ahlat'ın da bu dönemlerde başkentlik yapmış önemli bir Ermeni yerleşim yeri olduğunu belirtiyorlardı.¹⁹⁸

Erzurum'un, Rus ordusunun eline geçmesine büyük bir tepki vermeyen tek ülke Almanya'ydı. Çünkü Almanlara göre Erzurum'un stratejik önemli İngilizlerin söylediği gibi çok da büyük değildi. Çevresindeki dağlar, Rusların kolayca ilerlemesinin önüne geçecekti. Türk ordusu coğrafi avantajı kullanıp bu dağlar üzerinde bir savunma hattı kurabilirdi. Hatta Erzurum kısa

¹⁹⁵ “The Fall of Erzurum”, *Derby Daily Telegraph*, 17 Şubat 1916, s. 3

¹⁹⁶ “Significance of Capture”, *Aberdeen Press and Journal*, 17 Şubat 1916, s. 5.

¹⁹⁷ “Effect on Kut-El-Amara”, *Northern Whig*, 17 Şubat 1916, s. 8.

¹⁹⁸ “Two Towns Captured”, *The Scotsman*, 21 Şubat 1916, s. .8

sürede geri de alınabilirdi.¹⁹⁹ Lakin mevcut durum Almanların düşündüğünün tam aksini gösteriyordu. Zira şehir, Almanların düşündüğünden daha önemli bir konumdaydı.

Erzurum muharebeleri sürerken Tiflis'te bulunan Rus Kafkas orduları komutanı Grandük Nikolay (1856-1929), gelen zaferin ardından Erzurum'a gitme kararı aldı. Büyük bir zafer kazanan ordusunu yerinde görecektir ve onlara moral verecekti.²⁰⁰ Erzurum'un ele geçmesi, Rusya'da bulunan Ermeniler tarafından da coşkuyla karşılandı. Rusya'da meskûn bulunan Ermenilerin Ruslardan bir isteği de vardı. Savaş başlayınca Erzurum ve çevre illerden Kafkaslara göç eden mültecileri tekrardan eski topraklarına geri döndürmesini istediler.²⁰¹

Rus Çarı İkinci Nikolay da ordusunun başarısına tepkisiz kalmıyor ve şu telgrafi gönderiyordu: “Zorlu çatışmaların ardından Erzurum'u alan birliklerimizi en içten duygularıyla kutluyorum. Bu başarının çok geniş bir alanda etkisi olacağına inanıyorum. Bu, muhteşem bir başarıdır.”²⁰²

Bu hadise sadece Rusya'da değil, Avrupa'nın birçok ülkesinde sevince neden oldu. Bu ülkelerden biri de İtalya'ydı. O yıllarda İtalya'da önemli miktarda Ermeni mülteci bulunuyordu. İtalya'daki Ermeni mülteciler Erzurum, Ahlat ve Muş'un Rusların eline geçmesini adeta bir bayram havası içinde kutladılar.²⁰³

Erzurum hem tarihi hem de coğrafi önemi ile Osmanlı Devleti için büyük önem taşımaktaydı. Türk ordusu en denediği başarısız hücum harekâtlarından sonra savunma hattını Erzurum üzerinde kurmuş, ilerleyişi bir türlü durdurulamayan Rus ordusunu bu şehirde karşılamak istemişti. Lakin bu savunma hattı başarılı olmadı ve şehir Rusların eline geçti. O tarihten sonra da Erzurum'u geri almak üzerine bir askeri strateji izlenecekti. Bolşevik ihtilali olup Rus ordusu savaştan çekilince, bölgenin kontrolü Ermenilerin oluşturduğu silahlı milislere kaldı. Türk ordusunun Ermenileri mağlubiyete uğratarak Erzurum'u geri alması, Birinci dünya savaşının son yılı olan 1918'in mart ayını bulacaktı.

¹⁹⁹ “German Comment on Erzerum”, *The Scotsman*, 21 Şubat 1916, s. 8.

²⁰⁰ “Grand Duke Goes To Erzerum”, *Manchester Evening News*, 21 Şubat 1916, s. 4.

²⁰¹ “Jof of Armenian Fugitives”, *Manchester Evening News*, 21 Şubat 1916, s. 4.

²⁰² “The King's Message”, *Taunton Courier, and Western Advertiser*, 23 Şubat 1916, s. 1.

²⁰³ “Importance of Mush and Akhlat”, *Newcastle Journal*, 24 Şubat 1916, s. 5.

3.2 RUSLAR TRABZON'DA

Rus ordusu Erzurum'u ele geçirdiği ilk günlerden itibaren, İngiliz basınında Trabzon ismi duyulmaya başlamıştı. “Eğer Ruslar Trabzon'u Alırsa” başlığıyla haberler yapılıyor, Trabzon'un uçsuz bucaksız zenginliklerinden, Osmanlı'nın Asya'daki kalesi olduğundan bahsediliyordu. Şehrin eski bir Bizans yerleşim yeri olduğu, hanları, hamamları, çarşıları anlatılıyordu. Trabzon ticari açıdan çok iyi bir konumdaydı, İran ile batı arasındaki ticaretin büyük bir kısmı Trabzon limanından gerçekleştiriliyordu. Şehrin nüfusu yaklaşık 55.000 olarak veriliyor, nüfusun yarısının Hıristiyan olduğu ve bu Hıristiyanların da ekseriyetle Ermeni ve Rumlardan teşekkül ettiği bildiriliyordu.²⁰⁴

Trabzon yer altı zenginlikleriyle de İtilaf Devletleri'nin dikkatini çekmekteydi. Trabzon'un çok önemli bir bakır yatağı olduğu, fakat Türklerin bu madeni geleneksel yöntemlerle çıkarmaya çalıştığı bu sebeple de yüksek verim elde edemediği yazılıyordu.²⁰⁵

Elbette ki bu haberlerin asıl amacı, Rusların Trabzon'u da işgal etmesi yönünde bir kamuoyu yaratmaktı. Çünkü tam da o tarihlerde, İngilizler için işler, Irak Cephesi'nde hiç iyi gitmiyordu. İngiliz ordusu Kût'ül Amâre'de kuşatılmış durumdaydı. Erzurum'un ardından Trabzon da Rusların eline geçerse Türk ordusunun dikkatinin kuzeye kayacağı, böylece Mezopotamya'daki İngiliz ordusunun elinin rahatlayacağı düşünülüyordu.

Ruslar Erzurum'un ardında gözlerini Trabzon'a çevirmişken, Türk ordusunun durumu hiç iyi değildi. Ardı ardına gelen mağlubiyetler, Çanakkale Cephesi, salgın hastalıklar ordunun sayısal bakımdan hızla erimesine sebep olmuştu. İstanbul'dan İngilizlere ulaşan haberlere göre 15 yaşından büyük erkeklerin ülkeden ayrılmasına izin verilmiyordu. Çünkü olası bir ihtiyaçta onlar da askere çağırılacaklardı. Savaş başladığında askerlikten muaf tutulmak isteyenler bir vergi vermişti. İngilizler bu miktarın 43£ (Sterlin) civarında olduğunu yazıyordu. Şimdi ise bu parayı verenler de askere kayıt yaptırmak zorundaydı. Çünkü cephede savaşacak asker gerekmekteydi.²⁰⁶

Yaklaşık bir ay sonra, Ruslar İngilizlerin düşündüğü gibi yaptı. Şehir hem Rus donanması hem de Rus kara ordusu tarafından ablukaya alındı. İki taraflı bombardımanın ardından Türk ordusu çok fazla direnemedi. 14 Nisan'da yaşanan şiddetli çarpışmaların ardından, Ruslar

²⁰⁴ “If Russian take Trebizond”, *Dundee Courier*, 11 Mart 1916, s. 2.

²⁰⁵ “Wonderful Mineral Wealth”, *Dundee Courier*, 11 Mart 1916, s. 2.

²⁰⁶ “Turkey's Need of Men”, *Liverpool Echo*, 18 Mart 1916, s. 3.

Trabzon'un da kontrolünü sağladı. Türk ordusu, Sivas'a ve Ankara'ya doğru çekiliyordu. Rusların yeni istikametinin Erzincan olabileceği konuşulmaktaydı.²⁰⁷

İstanbul'daki hayat şartları hiç olmadığı kadar kötü durumdaydı. Sefalet ve açlık her geçen gün daha kötüye gidiyordu. Erzurum, Van, Trabzon, Muş, Bitlis gibi şehirlerin düşmanın eline geçmesi, Rusların Anadolu'daki durdurulamaz ilerleyişi, Veliht Yusuf İzzettin Efendi'nin (1857-1916) hiç beklenmedik şekilde hayatını kaybetmesi ki ilgili haberde İngilizler bunun bir suikast olduğunu yazıyordu, her alanda kendini hissettiren mutlak bir yokluk Osmanlı başkentini derin bir depresyona sokuyordu. En kötüsü de salgın hastalıklardı. Her gün onlarca insan salgın hastalıklardan ötürü hayatını kaybediyordu. Rusların Anadolu topraklarını ele geçirmeye başlamasıyla binlerce Türk, mülteci olarak merkeze yakın diğer vilayetlere gidiyordu. Ankara Valisi, şehrinde çok fazla mülteci olduğu için, İstanbul'a bir süre tahıl ve un gönderemeyeceğini söyledi. Çünkü üretim, Ankara'daki nüfusu bile besleyemiyordu. Bu haber İstanbul'da muazzam bir panik yarattı.²⁰⁸ İstanbul'dan Bükreş'e ulaşan bir diplomat, *New York World* gazetesine verdiği bir röportajda, Türk halkının savaşmaya daha fazla devam etmek istemediğini, artık barış gelmesini umduğunu ve Almanlardan kurtulmak istediklerini söylüyordu.²⁰⁹

Fakat tam da bu günlerde Irak Cephesi'nden gelen bir haber, Osmanlı Devleti'nde halkın moralini yükseltiyordu. Kut şehrinde kuşatma altında bulunan İngiliz ordusu, daha fazla direnemiyor ve teslim oluyordu. General Townshend (1861-1924) komutasındaki binlerce İngiliz'in esir alınması, Almanya'da ve Osmanlı topraklarında çok büyük bir sevinç dalgası yarattı.²¹⁰ İstanbul'da ve Berlin'de okullar tatil edildi.²¹¹

Almanlar da bu zaferden sonra çok sevinmişti. Kût'ül Amâre'de kazanılan zaferin Erzurum ve Trabzon mağlubiyetini telafi edeceğini, Von der Goltz'un bu zafere tanık olamadığı için üzgün olduğunu, Alman halkının Türklere güveninin tam olduğunu, bu hadisenin politik ve askeri olarak büyük önem taşıdığını ve İngiltere'yi derinden etkileyeceğini söylüyorlardı.²¹²

²⁰⁷ "The Capture", Liverpool Echo, 19 Nisan 1916, s. 5.

²⁰⁸ "Misery, Destitution, and Disease in Turkey, *Lancashire Evening Post*, 22 Nisan 1916, s. 3.

²⁰⁹ "Save Us from the Germans", *Evening Despatch*, 22 Nisan 1916, s.3.

²¹⁰ Bu zaferin tarihi olan 29 Nisan, 1952 yılına kadar Kut Bayramı olarak kutlandı. Türkiye o yıl Nato'ya girince, bu kutlamalar ilişkilere zarar verebilir düşüncesi ile Adnan Menderes hükûmeti tarafından kaldırıldı. Orhan Neçare (ed.), *Kût'ül-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiriler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, s. XXVI.

²¹¹ "Kut Rejoicing in Berlin", *Evening Despatch*, 1 Mayıs 1916, s. 1.

²¹² "The Fall of Kut", *Evening Despatch*, 1 Mayıs 1916, s. 1.

Fransızlar ise Kut'un düşüşünün önemli olduğunu fakat İngilizlerin bunu telafi edeceğine inanıyorlardı. Askerlerin teslim alınmasının acıklı olduğunu, fakat 143 gün boyunca çok iyi direndiklerini ve General Townshend'in bunun intikamını alacağını, İngiliz ordusunun Mezopotamya'da iyi bir iş başardığını, Türk ordusunun Anadolu'ya yardım etmesini engellediklerini ve bu sayede Rusların, Erzurum ve Trabzon'u ele geçirebildiğini belirttiler.²¹³

İngilizlerse bu olaya daha temkinli yaklaşıyorlardı. Alınan mağlubiyetin üzücü olduğunu, ama Rusların bunu telafi edeceğine inanıyorlardı. Rusların hızla ilerleyişinin İstanbul'u tehdit ettiğini, bu durumun Osmanlı başkentinde paniğe neden olduğunu, Ermenilerin çok yakında bereketli Anadolu ovasında bağımsız olacağını ve dünya ekonomisinde önemli bir yer tutacaklarını düşünüyorlardı.²¹⁴

İlerleyen günlerde, İçişleri Bakanı Talat Paşa Alman bir gazeteciye İstanbul'da bir röportaj verdi ve önemli noktalara değindi. İngilizler Talat Paşa'nın sözlerini "Talat Bey'in İtirafı" olarak değerlendiriyorlardı. Talat Paşa şunları söyledi:

*"Anadolu'daki ve Rusya'daki Ermenilerin zihinlerine politik bir düşünce yerleştirildi. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmektir. Savaşın hemen başında, Ermeniler Rusya'nın yanında bize karşı savaşıma karar verdi. Ermenilerin bize karşı komplo içerisinde olduğuna dair çok güçlü kanıtlar bulduk. Fakat tüm dünyanın şunu bilmesini istiyoruz ki bizler barbar değiliz. Bu hüznü olaylar bana birçok uykusuz geceye mal oldu. Aldığımız tehcir kararından sonra, suçlu ve suçsuz arasında ayırım yapmamakla suçlandık. Lakin bugününün masumu, yarının suçlusu olabilirdi."*²¹⁵

Talat Bey'in bu sözleri, Tehcir kararının neden alındığını açıklar gibiydi. O esnada masum Ermenilerin dahi, ilerleyen süreçte isyana destek verebileceği ve Rusların yanında savaşa girerek Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımına sebep olabileceğini düşünüyordu. Yaşanan olayların acıklı olduğunun kendisi de farkındaydı. Fakat o sırada yapılmasını gereken şeyin bu olduğu kanısındaydı.

Talat Paşa'nın bu açıklamalarını takriben "Ağza Alınmaz Türk" başlıklı yazılar tekrardan İngiliz basınında görülmeye başlanmıştı. Türklerin, savaşın başından bu yana bir milyon Ermeni'yi öldürdüğünü, Lübnan'daki Hristiyanları ise İtilaf Devletleri'ne sempati besledikleri

²¹³ "Comments of the French Press", *Evening Despatch*, 1 Mayıs 1916, s. 1.

²¹⁴ "Turkey's Desperate Effort", *Western Daily Press*, 13 Mayıs 1916, s. 5.

²¹⁵ "Talaat Bey's Confession", *Derby Daily Telegraph*, 20 Haziran 1916, s. 3.

için açlıktan ölüme mahkûm ettiklerini, son on sekiz ayda İran, Hindistan ve Mısır'da ayaklanma çıkartmaya çalıştıklarını yazıyorlardı.²¹⁶ Kût'ül Amâre'nin Türklerin eline geçmesi ve İngiliz askerlerinin esir alınmasından sonra basındaki yazılar da sertleşmeye başlamıştı.

İngilizlerin Irak Cephesi'nde Ruslardan beklediği yardım gelmedi. Kut zaferinden sonra Anadolu'ya odaklanan Türk ordusu, General Batarov (1865-1932) komutasındaki Rus-Kozak birliklerinin ilerleyişini durdurdu ve Rus ordusunu İran'ın Kirmanşah bölgesine doğru çekilmeye zorladı. İngilizler Rusların ilerleyişinin durmasının sebebi, Rus ordusunun bir yandan da Avrupa'da yürüttüğü mücadeleye ve Anadolu'nun zorlu coğrafyasına bağlıyorlardı. Artık, Doğu Anadolu'da bir Türk taarruzu bekliyorlardı.²¹⁷ Bu tarihten sonra da İngilizlerin beklediği Rus yardımı, Mezopotamya'ya hiç ulaşmadı.

O günlerde İngiltere'de Ermeniler için yardım toplayan bir fon daha kuruldu. *Manchester Armenian Relief* (Manchester Ermeni Yardım Derneği) adındaki bir kurum Ermeniler için para yardımı topluyor, toplanan paralar mülteci Ermenilere gönderiliyordu. İngiliz gazetelerinde hayırsever Hıristiyan vatandaşlarının bu derneğe yardım yapmaları için çağrılar yapılıyordu. Savaşın hemen öncesinde, Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan olayların bir Hıristiyan nefreti olmadığını savunan basın, o an itibarıyla tam tersi haberler yapmaya başlamıştı. Ermenilerin Hıristiyan oldukları için Türklerin zulmüne uğradıkları, barışçıl ve çalışkan Ermenilerin şu anda çok zor durumda oldukları yazılıyordu. Sekiz yüz bin Ermeni'nin kurban edildiğini, ama neyse ki Rusların onların imdadına koştuğu, an itibarıyla da yüz bin Ermeni'nin Rusların yanında savaştığı belirtiliyordu.²¹⁸ İngilizler, Rusların Anadolu'ya girmesini Ermeniler için "Altın Fırsat" olarak görüyordu. Çünkü bu sayede Ermeniler, Anadolu'da ve Kafkaslarda Türk yönetiminden kurtulabilir ve kendi bağımsız ülkelerini kurabilirlerdi.

Rus ordusunun bir kısmı İran üzerine çekilmişti. Fakat beklenen Türk taarruzu gerçekleşmeyince Grandük Nikolay komutasındaki Rus birlikleri, Trabzon ve Erzurum üzerinden güneye doğru bir saldırı başlattılar. Önce Bayburt, hemen ardından da Erzincan Rusların eline geçti. İngilizler bu zaferi, Rusların limitsiz insan kaynağına bağlıyorlardı. Kars, Ardahan, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane, Iğdır, Ağrı, Van, Bitlis, Muş, Bayburt ve Erzincan

²¹⁶ "The Unspeakable Turk", *Western Daily Press*, 7 Temmuz 1916, s. 4.

²¹⁷ "Notices to Correspondents", *The Scotsman*, 14 Temmuz 1916, s. 4.

²¹⁸ "A golden Opportunity", *Preston Herald*, 22 Temmuz 1916, s. 3.

Rusların elindeydi. İngilizler bu durumu “Ermenistan’dan Türkler temizlendi” olarak duyuruyorlardı.²¹⁹

Türk ordusu düzeni bozulmuş bir şekilde Anadolu’nun içlerine doğru çekildi. Grandük Nikolay komutasındaki Rus Kafkas ordusunun ilerleyişi durdurulamıyordu. İngilizler ona “Ermenistan’ın Efendisi” lakabını takmıştı.²²⁰ Çünkü Rusların Anadolu’daki bu kazanımlarının, Ermeniler için çok olumlu olduğunu düşünüyorlardı. Erzincan geçiş yolları üzerinde bir kavşak noktası olması sebebiyle askerî açıdan önemliydi. Fransızlar da bu haberi mutlulukla karşılıyor ve bu olayın daha büyük başarıların kapısını açacağına inanıyorlardı.²²¹

Anadolu’dan ardı ardına gelen mağlubiyet haberleri, Türk halkının ve ordusunun moralini kötü etkilemişti. Ordu içinde emir komuta zinciri de bozulmuştu. Birçok isyan haberi geliyordu. Bu isyanların en önemlisi İzmir’de çıktı. Erler ayaklanarak kışlalarını terk etti ve tepelere doğru yola koyuldular. Alay komutanı Ferit Paşa intihar etti. Kışladaki karışıklıklar şehir merkezine de yansdı. Ermenilerin Rus ordusuna destek verdiğini söyleyen bölge halkı Ermenilere saldırdı.²²² Anadolu’daki mevcut durum, gittikçe daha karışık bir hal alıyor gibiydi.

3.3 YENİ İSYANLAR VE DİPLOMATİK TEPKİLER

1916 yılının Haziran-Temmuz aylarında başlayan Arap isyanı olayların akışını başka yöne çekiyordu. Elbette ki bu isyan, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan bütün Arapların tek vücut olarak destek verdiği bir isyan değildi. Birinci Dünya Savaşı başlayınca, Osmanlı ordusuna çağrılan ve İtilaf Devletleri’ne karşı savaşan çok sayıda Arap vardı. Fakat savaşın hemen başında, İngilizlerin üzerinde durduğu gibi Osmanlı yönetiminden memnun olmayan ve bağımsızlıklarını kazanmak isteyen Araplar da mevcuttu. İngilizler Mezopotamya’da Osmanlı Devleti’ne karşı bir savaş yürütüyorlardı. Arap isyanını da kendi çıkarları ile birleştirecek, Ermeni isyanında olduğu gibi Arap isyanına da destek vereceklerdi. Zaten olası bir Arap isyanı başladığında, İngilizlerin destek vereceğine dair yazılar aylar öncesinden yazılmaktaydı.

²¹⁹ “Another Step Taken”, *Dundee Courier*, 27 Temmuz 1916, s. 3.

²²⁰ “Masters of Armenia”, *Sheffield Daily Telegraph*, 28 Temmuz 1916, s. 5.

²²¹ “Important Junction” *Sheffield Daily Telegraph*, 28 Temmuz 1916, s. 5.

²²² “Suicide of the Commander of a Division”, *Dundee Courier*, 2 Ağustos 1916, s. 2.

İngilizler, savaş devam ederken Osmanlı Hükûmeti'ni ve mevcut ideolojileri de yakından takip ediyorlardı. Mevcut kötü durumdan kurtulmak isteyen hükûmetin yeni bir fikre kapıldığını söyleyenler vardı. Bu ideolojilerden biri de yine onların tabiri ile *New Turan* yani “Yeni-Turan” idi. Bu ideolojiyi Orta Asya’daki Türklerle birleşmek amacı taşıyan yeni bir hareket olarak görüyorlardı. Bu görüş çerçevesinde, Ermenilerin Hıristiyan olmaları sebebiyle değil, Türklerin Kafkasya ve Orta Asya’daki ırktaşlarıyla birleşmesinde bir engel olarak görüldüğü için öldürüldüklerini savunanlar da bulunuyordu.²²³ Hatta bu ideolojinin, İslam’a da karşı olduğunu, Ermenilerden sonra yeni hedef olarak Arapların seçildiğini ve yeni politikanın Arapları yok etmek amacı taşıdığını ileri sürenler de mevcuttu.²²⁴

İngilizlerin Turancılık konusundaki fikirlerini bir kenara bırakırsak, haklı oldukları bir durum vardı ki o da şuydu; Osmanlı Devleti’nin mevcut durumu pek iyi gözüküyordu. Özellikle başkent İstanbul’da koşullar her geçen gün daha kötüye gidiyor gibiydi. Anadolu’nun her yerinden gelen mülteciler İstanbul’a yığılıyordu. Rusların ilerlemesi sürdükçe çok sayıda mültecinin daha gelmesi bekleniyordu. İngilizler, Mısır’da yeni bir sultanlığın kurulması sonra Arabistan’da başlayan isyanla, Osmanlı padişahının manevi gücünün ve otoritesinin neredeyse hiç kalmadığını düşünüyorlardı.²²⁵

Hal ve şartlar bu şekildeyken, ses getiren bir açıklama da Ege Denizi’nin diğer yanından geldi. Yunanistan Kralı I. Konstantin (1868-1923), ülkesinin ve halkının iyiliği için İtilaf Devletleri yanında savaşa girmeye hazır olduğunu, Anadolu’daki ve Trakya’daki bir milyon Rum’un aynı Ermeniler gibi mağdur durumda bulunduğunu, Hellas ruhunu tüm Yunan halkına duyurmanın vakti geldiğini söyledi.²²⁶

Kral Konstantin’in bu açıklamaları, İngiliz basınında kısa bir süre kendine yer bulsa da çok yer işgal etmedi. O günlerde İngilizler, Ermeni Meselesi’ni diplomatik olarak da tartışmaya açmışlardı ve bu konunun üzerinde daha çok duruyorlardı. Birmingham Belediye Meclisi’nde bu konu görüşüldü. İngilizlerin, Ermeni Meselesi üzerinde geçmişte hata yaptığını düşünenler vardı. Eski İngiliz Başbakanı Benjamin Disraeli’nin (1804-1881), 93 Harbi’nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması’nda bu konu üzerine yeterince eğilmedi konuşuldu. Fakat ortak

²²³ “Germany’s Encouragement”, *Linlithgowshire Gazette*, 1 Eylül 1916, s. 3.

²²⁴ “To Destroy Islam”, *Linlithgowshire Gazette*, 1 Eylül 1916, s. 3.

²²⁵ “The Condition of Turkey”, *Western Daily Press*, 7 Eylül 1916, s. 4.

²²⁶ “What Greece Wants”, *Western Daily Press*, 20 Eylül 1916, s. 6.

görüŖ, çarenin Türklerin Ermeniler üzerindeki yönetiminin kesin olarak sonlandırılması olduğu yönündeydi.²²⁷

Bu konu üzerine başka bir siyasi açıklama da İtilaf Devletleri'nin diğer bir üyesi olan Fransa'dan geliyordu. Fransız Başbakanı Aristide Briand (1862-1932), Ermenilerin çektiği sıkıntılardan haberdar olduğunu, aynı İngiltere gibi kendi ülkesinin de bu konu üzerine gereğini yapacağını, Türk Hükümeti'ni bütün bu olanlar kişisel olarak sorumlu tuttuğunu açıklıyor²²⁸ ve ekliyordu: "Tazminat saati geldiği zaman, Fransa Ermeni milletinin çektiği acıları unutmayacak, değerli mütteliklerine uygun olarak gelecekteki yaşantılarının huzur ve barış içinde geçmesi için gerekli adımları atacak."²²⁹

Devletlerin en üst kademelerinden de bu olaylarla ilgili açıklamalar geldikçe, İngiliz halkının konu üzerine ilgisi daha da artıyordu. Gazetelerde Ermenilerin kim olduğu, nerelerde yaşadığı, hangi dili konuştuğu Ŗu anki vaziyetlerinin sebebine dair haberler vardı. Genel görüŖ; Türklerin, Ermenileri katlettiği yönündeydi. Kimileri olayların başlangıcını 93 Harbi sonrasında yaşanan sürece bağlarken, kimileri de daha ileri gidiyor ve Ermenilerin 500 yıldır Türkler tarafından zulme uğradığını söylüyordu.²³⁰ Fakat ikinci görüŖe katılanlar çok azdı. Meseleyi birinci görüŖ ile açıklayan ve ele alanların sayısı ise daha fazla idi. Bu görüŖü savunanlar Ermenilerin içine düŖtüđü durumu Disraeli'nin politikasına bağlama eğilimi içindeydiler. Çünkü Disraeli'nin 93. Harbi'nden sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin çıkarlarını ancak Osmanlı tarafını destekleyerek sağlayabileceğini düşünmesinin, Ermenilerin aleyhine yaşanacak gelişmeleri doğurduğunu düşünüyorlardı. Disraeli, bu politika ile Osmanlı Devleti'ni Rus tehlikesini önleyen bir tampon devlet olarak tutmayı düşünmüŖtü. Buna göre Osmanlı Devleti var oldukça, Rusya Akdeniz'e ve Hindistan'a inemeyecek, böylece İngiltere'nin çıkarlarını da tehdit edemeyecekti. 1916 yılında birçok İngiliz, Ermenilerin içinde bulunduğu durumu Disraeli'nin bu politikasına bağlıyordu. Ermeniler hakkında gereken kararları aldırmadığı için Disraeli'nin yanlış yaptığını düşünüyorlardı.²³¹

İngiltere konunun üzerine siyasi olarak da eğilmiŖken, Ermeni Meselesi'ni konu alan bir kitap o günlerde yayımlanıyordu. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916* ismini taşıyan bu kitap, James Bryce ve Arnold Toynbee tarafından kaleme alınmıŖtı. "Mavi Kitap" ismiyle de bilinen bu kitap, yazarların kitabın önsözünde de belirttiği üzere

²²⁷ "The Armenian Appeal", *Birmingham Daily Gazette*, 30 Ekim 1916, s. 4.

²²⁸ "Armenian Massacres", *Nottingham Journal*, 8 Kasım 1916, s. 3.

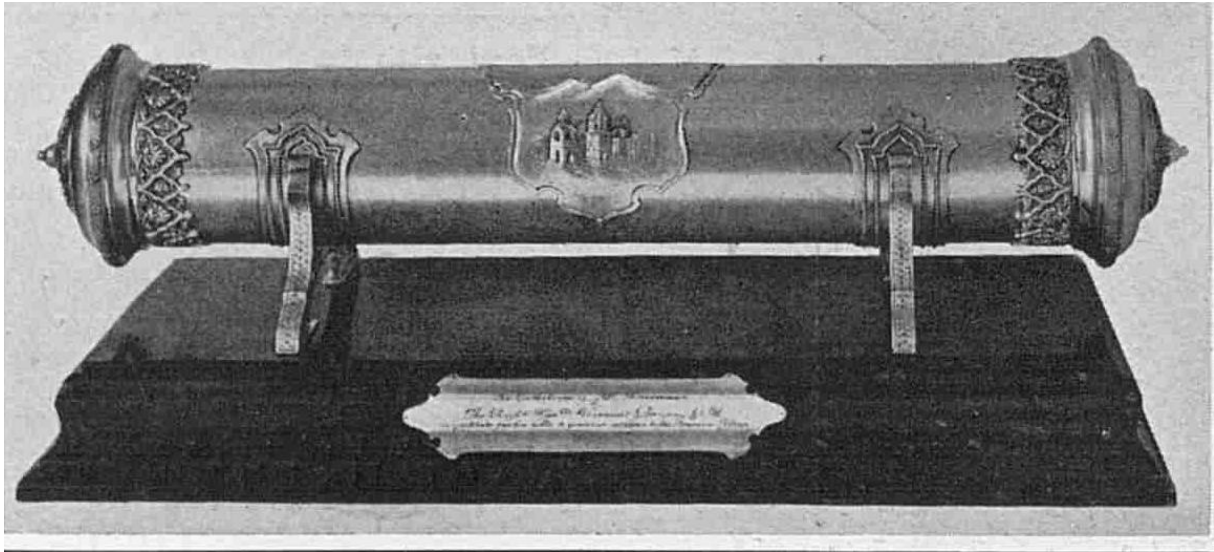
²²⁹ "Turkish Government to be Held Personally Responsible", *The Globe*, 8 Kasım 1916, s. 2.

²³⁰ "The Future of Armenia", *Dundee Courier*, 28 Kasım 1916, s. 2.

²³¹ "Two Notable Books", *Weekly Freeman's Journal*, 2 Aralık 1916, s. 3.

Ermeni olayları yaşanırken Anadolu'da bulunan yabancıların hatıralarından derlenmişti. Kitabın yazarlarından biri olan Arnold Toynbee ilerleyen yıllarda, kitabın asıl yazılma amacının siyasi propaganda olduğunu, hükûmetin kendisinden böyle bir kitap yazmasını istediğini söyleyecekti. Fakat yine de önemli miktarda insan, propaganda amaçlı da yazılsa içinde doğru bilgiler olabileceğini iddia edecek ve günümüzde de süregelen tartışmalarda "Ermeni Soykırımı" tezlerinin en büyük dayanağı olarak bu kitabı öne sürecekti. Çünkü kitapta 1.000.000'dan fazla Ermeni'nin göçe tabi tutulduğu, bunların da 600.000'inin hayatını kaybettiğine yönelik sayısal veriler bulunuyordu.²³² Kitap yayımlanır yayımlanmaz İngiliz Basını'nda büyük ses getirdi. Zira James Bryce ve Arnold Toynbee, sadece Türkleri değil savaş sırasında müttefiklik ilişkileri kapsamında Anadolu'da görevli olarak bulunan Alman yetkililerini de hadiselere göz yummakla suçluyordu.²³³

Kitap, Ermeniler tarafından da memnuniyetle karşılanmıştı. Nitekim kitap yayına girdikten sonra, Eçmiyazin Başrahibi, Lord Bryce'a teşekkür mahiyetinde bir mücevher kutusu hediye gönderdi (Bkz. Resim 1).

Resim 1: Ermenistan'dan Lord Bryce'a bir hediye, *The Sphere*, 30 Aralık 1916, s. 24.

²³² "Armenians Crimes", Sheffield Daily Telegraph, 14 Aralık 1916, s. 6 ; "Armenian Horrors", Nottingham Evening Post, 14 Aralık 1916, s. 3.

²³³ James Bryce ve Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt 1, (çev. Ahmet Güner), Pencere Yayınları, İstanbul, 2005, s. 127.

4. BÖLÜM: SAVAŞIN SON YILLARI (1917-1918)

1917 yılının ilk günlerine girildiğinde Avrupa’da savaş çıkmaza girmişti. Taraflar, siper mücadeleleri şeklinde süren muharebelerde, günlerce savaştıkları halde bazen birkaç kilometre ilerleyebiliyor veya geriliyordu. Savaşa dâhil olacak yeni bir gücün gidişatı değiştireceğini düşünen İtilaf Devletleri, Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa girmesi için siyasi görüşmeler yürütüyordu. Bu sebeple, Amerikan Başkanı Woodrow Wilson’a (1856-1924) bir bildiri gönderdiler. Bildiride, Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa girmesini gerektiren sebepler sıralanmıştı. Bu sebeplerden biri de Ermeni Meselesi ile ilgiliydi. Anadolu’da yüz binlerce Ermeni’nin öldürüldüğü, ABD savaşa girerse bu durumun da önüne geçebileceği yönünde cümleler vardı.²³⁴ ABD’nin savaşa dâhil olması yönündeki talepler artmıştı.

Savaşın gidişatı İtilaf Devletleri’nin lehine dönüyor gibiydi. İngilizler Irak Cephesi’nde tekrardan saldırıya geçmişlerdi. Mısır’da da ikinci defa hücumu geçen Türk ordusunu püskürtmüş ve gözlerini Kudüs’e doğru çevirmişlerdi. Belediye Meclisi’nin o haftaki oturumunda Almanların Mezopotamya’daki etkisi konuşuldu. Savaşın başında cihat ilan edilmesine sebep olarak Müslümanları ayaklandırmaya çalıştıkları için Almanlara karşı bir kızgınlık hâkimdi. Zaten Ermeni olaylarında da Almanların etkisi olduğunu düşünüyorlardı. Birkaç üye, Almanların Bağdat Demiryolu ve Orta Doğu’daki çıkarları sebebiyle Ermenilerin öldürülmesine göz yumduğunu savundu.²³⁵

Ruslar da Anadolu’daki ilerleyişlerini sürdürüyorlardı. Artık, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının kontrolünü istediklerini artık açıkça dile getiriyorlardı. Rus başbakanı Alexander Trepoff (1862-1928), Duma Meclisi’nde yaptığı konuşmada, Rusların İstanbul’u mutlak surette alması gerektiğini, Bizans döneminden bu yana kurulan bağların, Rusların Ortodoks olmasındaki Bizans etkisinden bahsederek, Ruslara bu hakkı verdiğini, Rusya’nın dostu olan bir milyon Ermeni’nin Türkler tarafından öldürüldüğünü, Rusya’nın bunun intikamını alması gerektiğini açıkladı. Konuşması Rus meclisinde coşkuyla karşılandı ve dakikalarca

²³⁴ “Allies Reply to Mr. Wilson”, *Exeter and Plymouth Gazette*, 12 Ocak 1917, s. 16.

²³⁵ “Baghdad & German Intrigues”, *Leamington Spa Courier*, 16 Şubat 1917, s. 2.

alkışlandı.²³⁶ Bu konuşmanın üzerine İstanbul’da açıklama yapan Talat Paşa ise “Tek bir Türk hayatta kalsa dahi İstanbul’dan vazgeçmeyeceğiz” dedi.²³⁷

İngilizler de Rusların bu talebine olumlu yaklaşıyorlardı. Rusya’nın, İstanbul’u alarak burada medeni bir yönetim tesis edeceğini, şehri tarihi ihtişamına tekrardan kavuşturacağını, Anadolu’daki başarılı askeri harekâtları neticesinde şehrin kontrolünü almayı hak ettiklerini düşünüyorlardı.²³⁸

Rusların Anadolu’daki ilerleyişi sürerken, Amerika Birleşik Devletleri’nde de Ermeniler için yardım toplayan fonlar oluşturulmuştu. İngiltere Dışişleri bakanı Arthur Balfour, Amerikan-Ermeni Yardım Komitesi’ne bir mektup gönderdi. Mesajında şunlar yazıyordu:

*“Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşadığı acılar bilinmektedir. Son iki yıldır, Osmanlı yönetiminde bulunan 1.800.000 Ermeni’nin, 1.200.000 kadarı sürüldü veya öldürüldü. Öldürülenler arasında erkek, kadın, çocuk ayrımı yapılmadı. Sürgün edilenler, tiksindirici işkencelere maruz bırakıldılar. Yolculukları sırasında hayatta kalmaları için yeterli gıda ve erzak verilmedi, ilkim şartlarından korunmaları için yeterli kıyafetleri de yoktu. Salgın hastalıklar ve açlık, yolculuk esnasında binlercesinin ölümüne sebep oldu. Kalanlar ya öldürüldü ya da dinlerini değiştirmeye zorlanıp Müslüman yapıldı. Tüm bu yaşananlar, kurbanların yaşadığı çirkin zulmü ortaya koyuyor.”*²³⁹

O dönemdeki Osmanlı Devleti nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, 1.200.000 Ermeni’nin göç ettirilmesi veya öldürülmesi pek olası görünmüyordu.²⁴⁰ Keza 1910’lu yıllarda Anadolu’da yaşayan Ermeni sayısının 1.800.000 veya daha fazla olduğunu belirten bir kaynak da yoktur. Sürgün edilen Ermeni sayısının bundan daha az olduğunu muhtemelen Balfour da biliyordu. Fakat bu mesajı Amerikan-Ermeni Yardım Komitesi’ne göndermesinde bir sebep vardı. ABD’nin, İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesi gerektiği yönünde diplomatik baskıyı arttırmak istiyordu. Bu doğrultuda Amerikan halkının da Ermeni Meselesi’ne ilgi duyması sağlanarak, savaşa girilmesi yönünde bir kamuoyu oluşturulacaktı. İtilaf Devletleri’nin çabaları sonuçsuz kalmadı ve bu yazışmalardan birkaç hafta sonra, ABD de İtilaf Devletleri

²³⁶ “A Record of Blood”, *Dundee Courier*, 19 Şubat 1917, s. 2.

²³⁷ “Life- Long Foes”, *Dundee Courier*, 19 Şubat 1917, s. 2.

²³⁸ “A Historical Destiny” *Dundee Courier*, 19 Şubat 1917, s. 2.

²³⁹ “Balfour’s Recital of Turks’ Cruelty”, *Dundee Courier*, 26 Şubat 1917, s. 2.

²⁴⁰ 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki Osmanlı Devleti’ndeki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusu için bkz; Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (çev. İhsan Gürsoy), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

yanında savaşa girdi. Elbette ki Amerika Birleşik Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesindeki tek sebep Ermeni Meselesi değildi. Fakat savaşa girmesini haklı gösteren sebeplerin arasında bu konu da bulunuyordu.

ABD'ye bu tür mesajlar gönderilerek Ermeni Meselesi'nde bir destekçi daha kazanmaya çalışan İngiltere, bir yandan da savaşın getirdiği psikolojik ortamda Osmanlı aleyhtarı neşriyate devam ediyordu. Bu bağlamda İngiliz basınında "Osmanlı'nın Sonu" başlıklı makaleler sıkça görülür olmuştu. Yüzyıllar süren hükümdarlığın artık bittiği, bardağın Ermeni zulmü ile dolup taşıdığı, başlayan Arap isyanıyla Sultan'ın manevi gücünü kaybettiği, bu isyanın İngiltere için çok önemli bir şans olduğu ve gelecekte tüm Arap topraklarının kontrolünün İngiliz hâkimiyetine girmesi için fırsat doğurduğu yazılıyordu.²⁴¹

4.2 KUT VE BAĞDAT İNGİLİZ KONTROLÜNE GİRİYOR

Osmanlı Devleti için bir kötü haber de Irak Cephesi'nden geldi. Mezopotamya'da saldırıya geçmiş olan General Frederick Stanley Maude (1864-1917) önderliğindeki İngiliz birlikleri, Kazım Karabekir (1882-1948) komutasındaki Türk kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Önce Kut şehrini, ardından da 367 yıl, 4 ay, 6 gün Türk hâkimiyetinde kalan Bağdat şehrini ele geçirdi. Bu zaferlerin İngiliz kamuoyundaki yankıları da çok büyük kutlamalar olarak tezahür etti. İngilizler, bir önceki sene Kut'ta yaşadıkları hezimetin intikamını aldıklarını, bölgede bulunan İngiliz esirlerin Ermeniler gibi ölmesinin önüne geçildiğini düşünüyorlardı.²⁴² Bu başarının bir diğer önemini de Alman Kayzeri'nin Mezopotamya üzerindeki hayallerinin suya düşmesi olarak değerlendiriyorlardı, çünkü Bağdat Demiryolu üzerinden bölgede etkin olmayı isteyen Almanların planlarını bozmuşlardı.²⁴³

Bu zaferin bir diğer etkisi de o sırada Şerif Hüseyin (1854-1931) önderliğinde sürdürülen Arap isyanı konusunda olmuştu.²⁴⁴ Bu hadiseyi "Arapların Özgür Kalışı" olarak gören İngilizler de mevcuttu. Hatta bir haberde "Bağdat'taki Türk yönetiminin son bulması Osmanlı boyunduruğundan kurtulmak, özgür olmak isteyen Araplar ve şu anda müttefikimiz olan

²⁴¹ "The End of Turkey", *Dundee Courier*, 7 Mart 1917, s. 2.

²⁴² "The Kaiser's Vision Fading", *Yorkshire Evening Post*, 12 Mart 1917, s. 4.

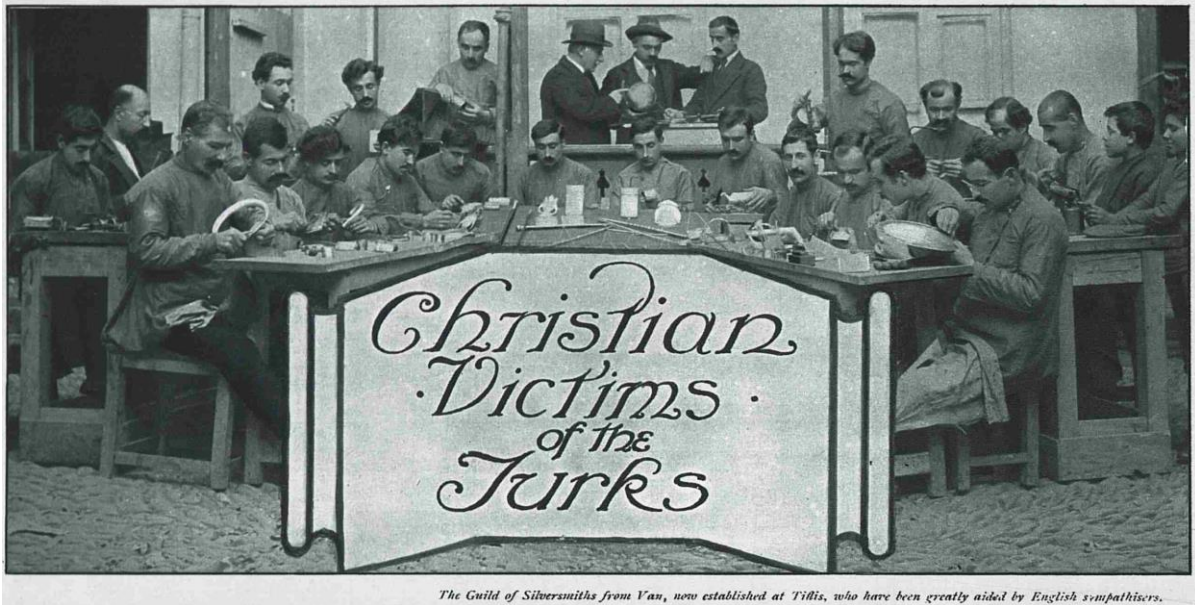
²⁴³ "Kaiser's Dream Upset", *Newcastle Journal*, 12 Mart 1917, s. 10.

²⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı'ndaki Arap İsyanı ve isyanın önderi Şerif Hüseyin hakkında bkz; Eugene Rogan, *Araplar: Bir Halkın Tarihi*, (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017, s. 180-186.

Hicaz Kralı Şerif Hüseyin için memnuniyet ve cesaret verici olacaktır.” şeklinde yorumlanıyordu.²⁴⁵

Bağdat zaferi sayesinde kurtarılan İngiliz esirlerin verdiği ifadeler, Batı dünyasının tekrardan Ermeni Meselesi üzerine yoğunlaşmasına sebep oluyordu. İlerleyen dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu üzerine ileri sürdüğü tezler ile tanıyacağımız, o dönemde ise savaş muhabirliği yapan Amerikalı gazeteci Herbert Adams Gibbons (1880-1934) da bu konu üzerine bir açıklama yaptı. Gibbons, Osmanlı Hükûmeti'nin 1915 Nisan'ından bu yana, Ermeniler üzerinde sistematik bir etnik temizlik yaptığını, altı ay içinde yaklaşık bir milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü, bu durumun modern çağda bir eşinin benzerinin daha olmadığını söyledi.²⁴⁶

Gelen bu haberlerin ardından, Türklerin Ermenileri Hristiyan oldukları için öldürdüğünü söyleyenlerin İngilizlerin sayısında artma yaşandı. Bu iddialar 1917 yılının Paskalya bayramında ise zirve yaptı. Artık mevcut haberler fotoğraflarla da destekleniyordu. Fotoğraflardan ilki Tiflis'teki gümüş işçilerini gösteriyordu. Bir imalathanede gümüş işleriyle uğraşan Ermenilerin kareye alınmıştı. Fotoğrafın üzerinde ise “Türklerin Hristiyan Kurbanları” yazılıydı. (Bkz. Resim 2)

The Guild of Silversmiths from Van, now established at Tiflis, who have been greatly aided by English sympathisers.

²⁴⁵ “Freeing the Arabs”, *Daily Record*, 12 Mart 1917, s. 3.

²⁴⁶ “Shot & Shell”, *Cornishman*, 22 Mart 1917, s. 4.

Resim 2: Fotoğrafın altındaki küçük açıklamada “İngiliz sempatizanları tarafından desteklenen, Van’dan göç eden Ermenilerin Tiflis’te kurduğu gümüşçüler loncası” yazmaktadır, *The Graphic*, 7 Nisan 1917, s. 14.

Bir diğer fotoğraf ise o tarihlerde Rus ve Ermeni birliklerinin kontrolünde olan Van şehrinde çekilmişti. (Bkz. Resim 3)

REFUGEE ARMENIAN CHILDREN AT THE ORPHANAGE AT VAN LAST YEAR

Resim 3: Fotoğrafın altında “Geçen sene Van’daki yetimhanede bulunan mülteci Ermeni çocuklar” yazmaktadır, *The Graphic*, 7 Nisan 1917, s. 14.

Haberin devamında ise Ermenilerin, Anadolu’daki en eski Hristiyanlardan olduğu ve mevcut savaşın en büyük kurbanı oldukları yazıyordu. Ermenilerin el sanatlarında yetenekli oldukları, bu sebeple Türklere göre daha varlıklı oldukları ve Türklerin onlardan nefret etme

sebeplerinden birinin de bu olduğu yorumu getiriliyordu.²⁴⁷ Tüm Hristiyanların, Ermeni yardım komitelerine maddi yardımlar yapması isteniyordu.

Rus Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov (1859-1943), St. Petersburg’da gazetecilere bir röportaj verdi ve Amerika Birleşik Devletleri’ne seslendi. Rusya’nın, boğazları mutlak suretle kontrolü altına almasını belirttikten²⁴⁸ sonra şu cümlelerle devam etti:

*“Tarihsel süreçte gelişen doğal sorunlar, Sırp topraklarının birleştirilmesini gerektiriyor. Ermenistan, Rusya’nın koruması altına alınmalı. Son olaylar Ermeni halkının, Osmanlı boyunduruğu altında kalmasına izin verilmesinin mümkün olmadığını açıkça göstermiştir. İtilaf Devletleri’nin uzun bir süredir üzerinde durduğu bu konular, Başkan Wilson’ın politikasına aykırı değildir, aynı zamanda Avrupa ile Batı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve standartlaştırılması gerekliliğini kaçınılmaz bir şekilde göstermektedir.”*²⁴⁹

Osmanlı Devleti’nin geleceği hakkında Batılı devletlerden ardı ardına açıklamalar gelirken, devletin başkenti olan İstanbul’da zorlu yaşam koşulları etkisini arttırmıştı. Nüfusun önemli bir bölümü açlıkla yüz yüzeydi. Salgın hastalıklar sürekli can alıyordu. Sokaklarda, köşe başlarında ölmüş insanlarla karşılaşmak sıradanlaşmıştı. Gıda ve yaşam malzemeleri bulmak çok zorlaşmıştı. Yerel halk, yenmeyecek kadar kötü durumda olan meyve sebzelere bile muazzam meblağlar ödüyordu. İngilizler bu durumu, “Türkler açlıktan ölmenin eşiğinde” diye haber yapıyordu.²⁵⁰

Zorlu şartların bir nebze olsa da düzelmesi için İstanbul’daki hükûmet harekete geçti. Eski kanuna göre 17 yaşına gelmiş her erkek orduya katılmak zorundaydı. Savaş devam ederken 50 yaşını geçmiş olanlar ise birliklerinden ayrılıp evine dönebiliyordu. Yeni çıkarılan kanuna göre orduya katılma yaşı 18 olarak belirlendi. Üst sınır ise 45 yaşına düşürüldü. Artık 45 yaşından büyük olanların evine dönmesine izin veriliyordu.²⁵¹ Alınan bu yeni kararlarla, iş gücünün önemli bir bölümünü oluşturan erkeklerin, evlerine dönerek üretime katkı yapması planlanıyordu.

²⁴⁷ “Christian Victims of the Turks”, *The Graphic*, 7 Nisan 1917, s. 4.

²⁴⁸ “The Dardanelles”, *Exeter and Plymouth Gazette*, 9 Nisan 1917, s. 4.

²⁴⁹ “Russia Must Hold the Dardanelles”, *Dundee Courier*, 9 Nisan 1917, s. 2.

²⁵⁰ “Turks in Constantinople on Verge of Starvation”, *The People*, 6 Mayıs 1917, s. 7.

²⁵¹ “New Military Regulations in Turkey”, *Western Times*, 21 Mayıs 1917, s. 4.

Türk ordusunda savaşanların hepsi Müslümanlardan oluşmuyordu. Ordu da savaşan Ermeniler de vardı. Fakat İngiliz raporlarına göre bu Ermenilerin çoğu diğer askerler tarafından sıkı bir gözetim altında tutuluyordu, çoğunlukla ellerine silah verilmiyordu ve geri hizmette görevlendiriliyorlardı. Daha çok nakliye işleri, yaralıları taşımak, işçi taburlarında bulunmak veya kömür çıkartmak gibi işlerde çalışıyorlardı. Savaşın başında kırk üç lira vergi verenler askerlikten muaf tutulmuştu, 1915 yılında fazladan otuz üç lira daha talep edildi. 1916-1917 yılında ise askere olan ihtiyaç arttığı için muafiyet vergisi verenler de askere çağrıldı.²⁵²

İngilizlerin işgali altında bulunan Bağdat'ta da koşullar pek iyi değildi. Salgın hastalıklar orada da sorunlara yol açmaktaydı. O sırada Basra'da bulunan İngiliz bir gazetecinin yazdıklarına göre, şehrin yerli sakinleri İngiliz askerlerini sıcak bir şekilde karşılamıştı. Hatta bazı yerlerde küçük gruplar toplanıyor ve İngiliz askerleri lehine tezahüratlarda bulunuyorlardı. Bu durum şehirde az sayıda bulunan Türkler içinse son derece moral bozucuydu. Gazeteci, şehirde bulunan Amerikan Konsolosluğu'na davet edildi. Ona bir Ermeni Dragoman (Çevirmen) rehberlik ediyordu. Konsolosluğa vardığında güzel bir yemeğin kendisini beklediğini gördü, Ermeni Dragoman "İngilizler için hazırladık" dedi. İngilizlerin Bağdat'a girmesinin, Ermeniler tarafından da sevinçle karşılandığını gördü.²⁵³

Fakat İngilizler, Bağdat'taki durumlarının çok da emniyetli olmadığını farkındaydılar. Türk ordusunun, Eylül ayında Bağdat'ı almak için bir sefer düzenleyeceği yönünde duyum almışlardı. Alman Mareşal Erich von Falkenhayn'ın (1861-1922) da bu seferde Türk ordusunda görev alacağını bildiren bir telgraf aldılar.²⁵⁴ Kısa bir süre sonra İngilizlerin beklediği gibi olacak ve Türk ordusu İngilizlerin üzerine bir sefer düzenleyecekti. Fakat sayıca üstün ve önceden hazırlıklı olan İngiliz ordusu, Türk ordusunu püskürtecekti.

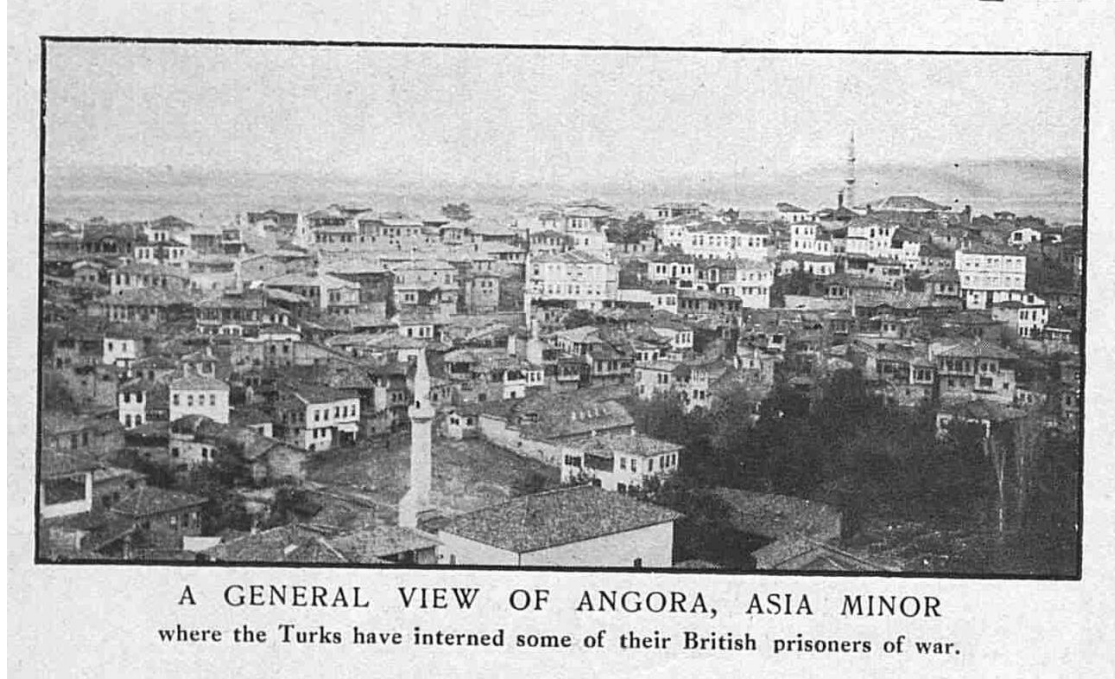
İngilizler Mezopotamya'daki muharebelerde üstünlük sağlasa da Türk ordusunun elinde çok sayıda İngiliz esir vardı. İngiliz esirlerin akıbeti ile ilgili sık sık haber yapılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na esir düşmüş İngiliz askeri sayısının yaklaşık olarak 11.000 civarında olduğunu tahmin ediyorlardı. Bu askerlerin içinde İngiliz ordusunda savaşmakta olan Hintliler de vardı. Esir düşenlerin önemli bir çoğunluğu İngilizlerin Türk ordusuna karşı kaybettiği Kut'ül Amare muharebesi sırasında ele geçmişti. Bunun yanında Musul ve civarında esir düşenlerde vardı. İngilizler, esir düşen askerlerin Anadolu'nun iç kısımlarında yaklaşık on

²⁵² "Strange Bedfellows", *Liverpool Daily Post*, 19 Haziran 1917, s. 5.

²⁵³ "A View of the City", *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, 24 Temmuz 1917, s. 3.

²⁵⁴ "To Retake Bagdad", *Edinburgh Evening News*, 4 Ağustos 1917, s. 5.

yedi ayrı merkezde tutulduklarını düşünüyorlardı. Bu merkezlerin en önemlilerinin Ankara, Yozgat, Adana ve Sivas olduğuna dair bir haber yapmışlardı. İlgili haberde Adana için “1909 yılında Ermenilerin katledildiği şehir” diye not düşülmüştü.²⁵⁵ Haberde Ankara’nın o dönemdeki bir fotoğrafı da paylaşılmıştı. (Bkz. Resim 4)

Resim 4: Fotoğrafın altına “Türklerin kimi İngiliz esirlerini gözaltında tuttuğu şehir olan Ankara” diye yazılmıştı, *The Graphic*, 25 Ağustos 1917, s. 22.

Her ne kadar İngiliz esirler bulunması sebebiyle başka iller hakkında haberler yapılsa da İngilizlerin en çok üstünde durduğu Osmanlı şehri İstanbul’du. İstanbul’daki Alman Konsolosluğu’nun basına para verdiği, bu suretle de İtilaf Devletleri aleyhine haberler yaptırttığını düşünüyorlardı. Şehirde Ermeni ve Sırp kadınlarının pazarlarda köle olarak satıldığı, Almanların da bunu gördükleri halde haberler yapıyordu. Tüm bu haberlerin, James Bryce ve Andold Toynbee’nin *Mavi Kitap*’ında yazılanları onayladığını düşünüyorlardı.²⁵⁶

O günlerde toplanan İttihat ve Terakki meclis oturumunda da Ermeni Meselesi gündeme geldi. Toplanan kapanış konuşmasını Talat Paşa söz aldı ve hükûmetin Birinci Dünya

²⁵⁵ “Our Prisoners of War in Turkey”, *The Graphic*, 25 Ağustos 1917, s. 22.

²⁵⁶ “Corruption and Cruelty”, *Nottingham Evening Post*, 27 Ağustos 1917, s. 1.

Savaşı'na girilmesi yönündeki kararının doğru olduğunu, Ermeni Meselesi hakkında verdiği kararların da haklı olduğu yönünde bir konuşma yaptı.²⁵⁷ Fakat bunun yanında, Ermenilerin tehcir edilmesi sırasında bazı askerlerin görevini düzgün şekilde yerine getiremediğini, bazı emirlerin de söylendiği gibi uygulanmadığını kabul etti. Hükûmetin, yaşanan sorunları araştırmak üzere birkaç soruşturma komisyonu kurduğunu, suçlu olduğu belirlenen görevlilerin en ağır cezalara ve hatta ölüme mahkûm edildiğini ekledi.²⁵⁸

İngilizlerin gündeminde ise başka bir konu vardı. İngiliz ordusunun “Kutsal Topraklar” olarak bilinen Kudüs’e girmesinin gerekliliği tartışılıyordu. İngilizler kısa bir süre önce “Suriye ve Filistin Yardım Fonu” adında bir dernek kurmuş bu bölgeler için para topluyorlardı. Derneğin o haftaki toplantısı Londra’da yapıldı. Toplantıda konuşmacı olarak söz olan Mısır Yüksek Komisyon Üyesi (Hükûmet adına siyasi misyon yürüten kıdemli diplomat) Albay Henry McMahon (1862-1949) söz aldı ve Suriye ile Filistin’de önemli bir Hıristiyan-Yahudi popülasyonu olduğunu, bölgenin Türkler ve Alman destekçileri yüzünden acınacak hale düştüğünü, Ermenilere yönelik yapılan zalimliklerin benzerlerinin buradaki yerel halka yapıldığını, kutsal topraklarda kıtlık başladığını, bu sebeple de İngiliz ordusunun mutlak surette bölgeyi işgal etmesi gerektiğini söyledi.²⁵⁹

Bu sözler İngiliz kamuoyunda büyük destek buldu. Zaten İngilizlerin Kudüs’e girmesi yönünde bir beklenti halkta mevcuttu. Bu konuşmadan kısa bir süre sonra General Edmund Allenby (1861-1936) komutasındaki İngiliz ordusu Kudüs’e bir hücum harekâtı başlatacak ve yaşanan çarpışmalarda Türk ordusuna üstünlük sağlayarak şehri ele geçireceklerdi.

Bağdat’ın ardından Kudüs’ün de İngilizlerin eline geçmesi Türk halkında büyük bir moral bozukluğuna sebebiyet verdi. İttihat ve Terakki Partisi’ne olan muhalif sesler daha yüksek sesle çıkmaya başlamıştı. İstanbul halkı, yönetimi protesto etmek amacıyla bir yürüyüş düzenledi. Yürüyüş yapanlar Türklerin yanında Ermeni ve Rumlar da vardı. Fakat bu yürüyüş hükûmet tarafından sert bir şekilde bastırıldı. Halkın mevcut yönetime karşı bu tepkisini gören İngilizler olayı, “Osmanlı’da devrim mi oluyor?” şeklinde yorumladı.²⁶⁰ İngilizler devrim olabileceği konusunda haklı çıkmışlardı fakat yer İstanbul değildi. Kuzeyden, Rusya İmparatorluğu topraklarından gelen bir devrim haberi, savaşın gidişatını bambaşka bir evreye sokacaktı.

²⁵⁷ “Attempt to Justify Armenian Massacres”, *Birmingham Mail*, 28 Eylül 1917, s. 3.

²⁵⁸ “Turkish Treatments of Armenians”, *Dundee Evening Telegraph*, 28 Eylül 1917, s. 4.

²⁵⁹ “Famine in Holy Land”, *Cambridge Daily News*, 31 Ekim 1917, s. 4.

²⁶⁰ “Revolution in Turkey”, *Dundee Evening Telegraph*, 13 Kasım 1917, s. 2.

4.3 BOLŞEVİK İHTİLALİ'NDEN SONRA ERMENİ MESELESİ

Lenin (1870-1924) önderliğindeki Bolşevikler, mevcut yönetime karşı ayaklanacak, yönetimi ele geçirecek ve sosyalist bir yönetim ilan edeceklerdi. Bolşevikler, iktidara geldikten sonra Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiğini açıkladı.²⁶¹ Dolayısıyla, Anadolu'da bulunan Rus askerleri savaşı bırakarak ülkelerine geri döndü. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu topraklarında süre gelen savaşın kaderini de etkileyecekti. Daha önceki süreçte Ruslara karşı giriştiği mücadeleleri kaybederek geriye çekilen Türk ordusu, Rusların savaştan çekilmesiyle hücum pozisyonuna geçecekti. Artık Türk ordusunun Doğu Anadolu'daki savaşı Ruslara karşı değil, bazı şehirlerin kontrolünü elinde tutan silahlı Ermeni milislere karşıydı.

Rusya'da başa gelen Bolşevik hükûmeti, İttifak Devletleri ile barış antlaşması yapabileceğini duyurdu. Savaşta çok önemli bir müttefikini kaybeden İtilaf Devletleri bu karara da haliyle tepkili yaklaşıyorlardı. Yaşanan bu olayların "Rusya için bir tuzak" olduğunu ileri sürenler bile vardı.²⁶² İngilizlerin genel görüşü, İttifak Devletleri cephesinde asıl söz sahibi olanın Almanya olduğu, savaş sürecinde Osmanlı Devleti'ne borç olarak çok miktarda altın verdiği, bu durumun İstanbul'u Berlin'e finansal olarak bağlı kıldığı yönündeydi. Berlin tarafından gizlice izin verilmedikçe Osmanlı Devleti'nin barış yapmayı hayal bile edemeyeceğini, Osmanlı Devleti'nin henüz keşfedilmemiş servetleriyle Alman kontrolüne girdiğini düşünüyorlardı. Hatta Almanya'nın, Osmanlı Devleti'nin sömürülmesinin tekeline aldığını savunanlar da mevcuttu.²⁶³

1917 yılının son günlerine girilirken İngilizlerin çekindikleri şey gerçekleşiyordu. Rusya ve İttifak Devletleri barış şartlarını görüşmek üzere Brest-Litovsk (Günümüzde Belarus sınırları içindedir) şehrinde toplanma kararı aldılar. Osmanlı Devleti de toplantıya delegasyon gönderdi. Osmanlı delegelerinin belirlediği antlaşma maddeleri şu şekildeydi:

"1) İki ülke arasındaki sınırlar, 1914 yılında savaştan önce olduğu gibi olduğu gibi kalacak.

²⁶¹ Bolşevik İhtilali ve Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme süreci hakkında bilgi için bkz; Christopher Hill, *Lenin ve Rus Devrimi*, (çev. Aziz Erinç), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1994; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 104-108.

²⁶² "New Trap for Russia", *Gloucestershire Echo*, 28 Aralık 1917, s. 4.

²⁶³ "Germany's Grip on Her Allies", *Globe*, 28 Aralık 1917, s. 6.

- 2) Barışın sağlanmasından sonraki iki yıl içinde, antlaşmayı yapan taraflar deniz ticareti ve konsolosluklar konusunu karara bağlamak için tekrardan antlaşma yapacak.
- 3) Savaş kayıpları için tazminat ödenecek.
- 4) İran'ın toprak bütünlüğünün korunması yönünde garanti verilecek.
- 5) Savaş süresince Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndan geçen Rus gemilerine herhangi bir ücret uygulanmayacak.
- 6) Ulusal savunma için seferberlik şartları devam edecek.
- 7) Antlaşma imzalandıktan sonra, 8 hafta içinde Rus ordusu 1914'teki sınırlarına geri dönecek.
- 8) Rusya, Karadeniz'deki donanmasını ve kontrolündeki silahlı Ermeni birliklerini hizmet dışı bırakacak.
- 9) Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri ile süren savaş sebebiyle kendi aktif ordusunu hizmette tutmaya devam edecek.²⁶⁴

Rusya, Osmanlı Devleti'nin sunduğu bu şartları kabul edecekti ve bir madde hariç hepsi uygulanmaya koyulacaktı. Uygulanamayan madde Ermeniler ile ilgili oldu. Çünkü Rus ordusu Anadolu'dan çekilmesine rağmen, Türk ordusunun Ermeni silahlı birlikleriyle olan mücadelesi devam edecekti.

Brest-Livovsk görüşmeleri sürerken, devam eden savaşla ilgili önemli bir gelişme yaşandı. Bolşevikler, Çar yönetimi ile İtilaf Devletleri'nin 1916 yılında imzalamış bir antlaşmayı basın aracılığıyla tüm dünyaya duyurdular. İlerleyen dönemde bu antlaşma, imzalayan İngiliz Mark Sykes ve Fransız George Picot'tan ötürü "Sykes-Picot Antlaşması" olarak adlandırılacaktı. Antlaşmanın maddeleri Osmanlı Devleti'nin tamamen taksiminin maddelerini belirliyordu.²⁶⁵ Antlaşmanın ortaya çıkması, İngiliz basınında da etkili biçimde ses getirmişti. Konu ile ilgili İngiltere adına ilk açıklama, İngiltere İşçi Partisi üyesi Arthur Henderson'dan (1863-1935) geldi.²⁶⁶ Henderson yayımladığı bildiride şunları söyledi:

²⁶⁴ "Turkey's Terms to Russia", *Globe*, 5 Ocak 1918, s. 1.

²⁶⁵ Sykes-Picot Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; James Barr, *Kırmızı Çizgi: Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, (çev. Ekin Can Göksoy), Pegasus Yayınları, İstanbul, 2016, s. 17-88.

²⁶⁶ "British Labour Manifesto", *Hull Daily Mail*, 16 Ocak 1918, s. 4.

*“Bolşeviklerin, imzaladığımızı ileri sürdükleri gizli antlaşmaları şiddetle reddediyoruz. Gizli Antlaşma yoktur. Türk ulusunun kendi anayurtları olan İstanbul, Trakya ve Anadolu’daki bağımsızlıklarına saygı duyuyoruz. Ancak Osmanlı Hükûmeti’nin diğer halklara tahakkümünün, bu halklar için felaket olduğunu ve ilgili halkların ulusal gelişimlerine zarar verdiğini düşünüyoruz. Hükûmetimiz haklı olarak Hicaz ve Irak Araplarına, Ermenilere ve Filistin’deki Yahudilere, Osmanlı yönetiminin bir daha onlara asla dayatılamayacağına dair söz verdi. Bu halkları kendi kaderlerine terk edemeyiz. Bizim yardımımıza ihtiyaçları vardır. Bu durumun sorumluluğun, toplanacak olan uluslararası bir Barış Komisyonu tarafından üstlenilmesi gerektiğine inanıyoruz.”*²⁶⁷

İttifak Devletleri ile Rusya arasında Brest-Litovsk’ya yapılan görüşmelerin sonucunda, Rusya savaştan çekildiğini tüm dünyaya duyurdu. Bu durum, İngiltere kamuoyunda tepkilere yol açtı. İngilizler bu olayı “Bolşevikler, Almanların sert barış şartlarını kabul ettiler. Rusya Doğu Anadolu’da kazandığı toprakları geri verecek, bu da Ermenilerin tekrardan Osmanlı hâkimiyeti altına gireceği anlamına geliyor” olarak yorumladılar.²⁶⁸

Ermenilerin tekrardan Osmanlı egemenliğine girebilecek olması İtilaf Devletleri nezdinde kabul edilmemesi gereken bir olaydı. Sadece İngiltere’den değil, ABD’den de bu olaya karşı çıkanlar vardı. Tehcir sırasında Osmanlı topraklarında da bulunmuş olan Amerika Birleşik Devletleri Kongre üyesi William Thomas Ellis (1845-1925) Londraya bir ziyarette bulundu ve şunları söyledi:

*“Bolşeviklerine ‘Enternasyonalizm’ ideolojisi, günümüz dünyasının en tehlikeli düşüncesidir. Amerikan Yardım Komitesi’nde (American Relief Commitee) görev alırken Ermenilerin durumunu gördüm. Rusya’nın kazandığı toprakları Osmanlı’ya vermesi, oralarda yaşayan Ermeniler için bir felaket olur. Kısa bir süre içinde Ermenilerin yeniden katledilmeye başladığına dair haberler duyacağımıza eminim”*²⁶⁹

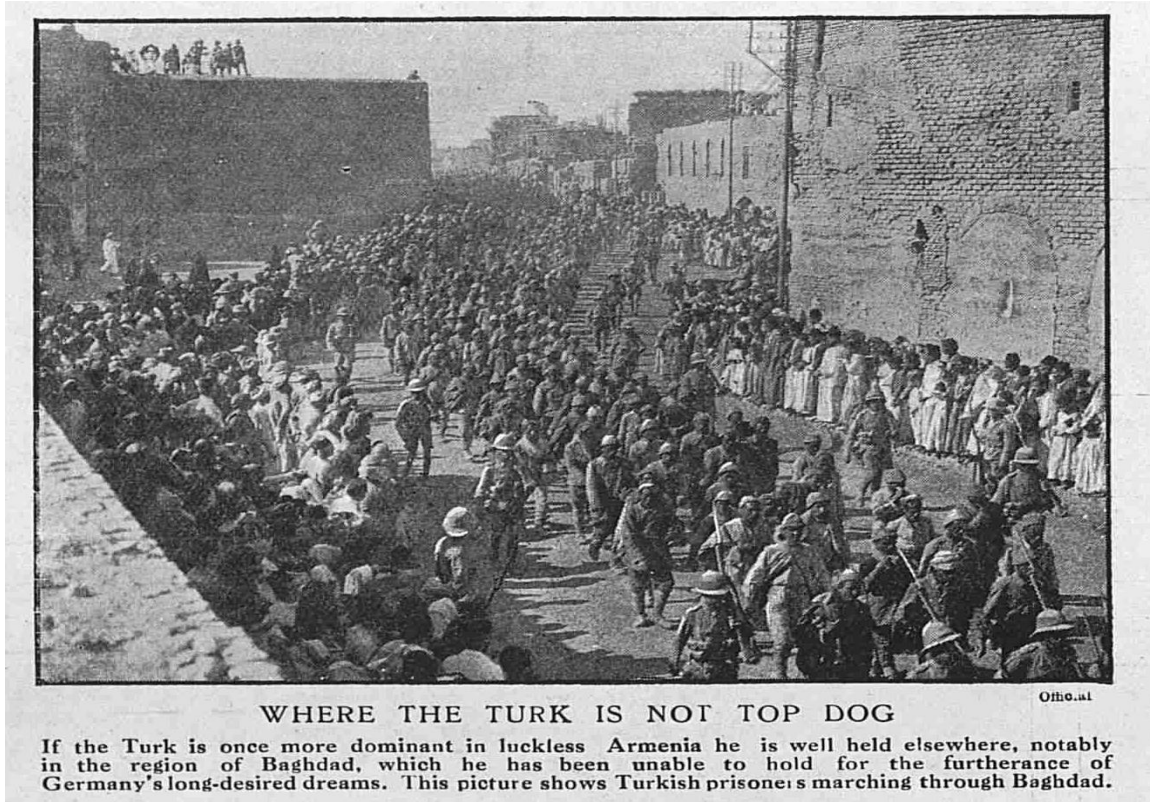
Lakin Batı dünyasındaki herkes Thomas Ellis kadar karamsar değildi. Türklerin bu savaşta kaybeden olacağını ve dolayısıyla Ermeniler üzerinde tekrardan hâkimiyet kuramayacağını düşünenler de vardı. Savaşın sonunda İtilaf Devletleri’nin bu duruma el atacağını ve işleri

²⁶⁷ “No Secret Treaties”, *Birmingham Daily Gazette*, 16 Ocak 1918, s. 1.

²⁶⁸ “Germany Gets Baltic Provinces”, *Hull Daily Mail*, 25 Şubat 1918, s. 4.

²⁶⁹ “Armenia’s Awful Peril”, *Belfast Telegraph*, 13 Mart 1918, s. 7.

düzenleyeceği kanısındaydılar. Rusya savaştan çekilse de Türk ordusunun zor bir durumdaydı. Özellikle Mezopotamya’da İngiliz ilerleyişi sürüyordu. Bu durum ile ilgili yapılan bir haberde konu ile ilgili bir fotoğraf da kullanıldı. (Bkz. Resim 5)

Resim 5: Fotoğrafın altına “Türk’ün Kazanan Olmadığı Bir Yer. Türk, şanssız Ermenistan’a bir kez daha hükmetse bile başka birçok yerde tutsak konumundadır, özellikle de Almanya’nın uzun zamandır arzu ettiği ve rüyalarını süsleyen Bağdat bölgesinde. Bu resim, Bağdat’ta esir düşmüş Türk askerlerini gösteriyor.” notu düşülmüştü.²⁷⁰ *The Graphic*, 23 Mart 1918, s. 6.

Rusların Anadolu ve Kafkasya coğrafyasından çekilmesinin ardından, Ermeniler ve Gürcüler Kars, Ardağan ve Batum bölgelerinde sayıca kalabalık silahlı birlikler oluşturdular. İngilizler bu durumun, Brest-Litovsk antlaşmasının doğal bir sonucu olduğunu düşünüyordu. Doğu Anadolu’da ve Kafkasya bölgesinde Türk ordusu ile kurulan bu birlikler arasında çatışmalar yaşanmaya başladı. Gürcüler, Rusya’nın Batum’da bıraktığı savaş gemilerinin çoğunu ele

²⁷⁰ “Where The Turk is not Top Dog” *The Graphic*, 23 Mart 1918, s. 6.

geçirdiler. Gürcistan'ın tüm nüfusu savaş için seferber edildi. İngiliz basını bu olayları “Türlere karşı bir ayaklanma” olarak görüyordu.²⁷¹

Türk ordusu Anadolu'da kaybettiği toprakları geri alabilmek için doğuya doğru bir sefer başlattı. Kısa süre içerisinde Trabzon, Erzurum, Van ve diğer iller geri alındı. Artık, Türk hücumu Kafkaslara doğru ilerliyordu. Reuters Ajansı'nın Ermeni kaynaklarından öğrendiği haberlere göre Kafkasya'nın her yerindeki Ermeniler, Türk ordusunun ilerleyişini durdurabilmek için silahlanıyordu.²⁷² Kafkasya'da Türlere karşı kurulan bu ordunun içinde Tatarlar da vardı. Fakat İttihat ve Terakki Partisi'nin bölgedeki söylemleri etkili oldu ve Tatarlar kendi dindaşlarının yani Türklerin safına geçti.²⁷³

Türk ordusu bölgede Ermeni ve Gürcü ordusuna karşı ardı ardına zaferler kazanıyordu. Ermeniler bir barış antlaşması yapılmasını talep ettilerse de bu teklif kabul görmedi.²⁷⁴ Türk kuvvetleri Tiflis'e doğru yürüyüşe geçti. Ermenilerse, Bakü'deki Ermeni birliklerinin bir an önce Tiflis'e ulaşmasını umuyorlardı. Bakü'deki Ermeni ordusunun sayısı 10.000 civarındaydı. Van'ın Türklerin eline geçmesinden sonra bölgeyi terk eden 3.000 Vanlı Ermeni de Bakü'deki Ermeni ordusuna katılmıştı. Kafkaslarda kalabalık bir Ermeni ordusu toplanıyordu.²⁷⁵

Toplanan yaklaşık 25.000 kişilik Ermeni ordusu Erivan'a girdi²⁷⁶ ve şu bildiriği yayımlayarak bu bölgede bağımsız bir Ermenistan kurduklarını ilan etti:

“Ermeni Ulusal Konseyi, Trans-Kafkasya'nın siyasi çöküşüyle yaratılan yeni süreci göz önüne alarak, kendini Ermeni illerinin tek ve yüce yönetimi ilan eder. Ermeni Ulusal Hükûmeti kurmamızı önleyen bazı ağır şartlar nedeniyle, Ermeni Ulusal Konseyi, Ermeni illerinin siyasi ve idari liderliğini yönlendirmek için tüm hükûmet işlevlerini geçici olarak üstlenmektedir.”²⁷⁷

Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan ilanından hemen sonra, Enver Paşa'nın kardeşi olan Nuri Paşa (Killigil), Anadolu ve Azerbaycan Türklerine ek olarak, Dağıstan'dan da erlerin katılımıyla kurulan Kafkas İslam Ordusu ile Azerbaycan'ı işgalden kurtarma harekâtı başlattı.

²⁷¹ “Rising Against Turks”, *Dundee Evening Telegraph*, 2 Nisan 1918, s. 4.

²⁷² “Armenians to Resist Advance of Turks”, *Dundee Evening Telegraph*, 14 Mayıs 1918, s. 1.

²⁷³ “Armenians Organising”, *Derby Daily Telegraph*, 14 Mayıs 1918, s. 3.

²⁷⁴ “Turks Advance in the Caucasus”, *Dundee Evening Telegraph*, 20 Mayıs 1918, s. 1.

²⁷⁵ “To Save Caucasus”, *Nottingham Evening Post*, 2 Temmuz 1918, s. 2.

²⁷⁶ “Armenians v. Turks”, *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, 5 Temmuz 1918, s. 6.

²⁷⁷ Ermenistan'ın bağımsızlık serüveni çok uzun sürmedi. Kurdukları bağımsız devlet, Kasım 1920'de Sovyet ordusunun bu bölgeyi işgal etmesiyle son bulacaktı. Bkz; Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s. 164.

Bu ordunun önünü kesmek ve Azerbaycan'ı kontrol eden Rus ve Ermeni birliklerine yardım etmek isteyen İngilizler Bakü'ye küçük bir kuvvet yollamışlardı. Lakin bu çaba yetersiz kaldı. Nuri Paşa komutasındaki birlikler İngiliz, Rus ve Ermenilerden oluşan orduyu yenilgiye uğrattı. 15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye girdi. Bakü'nün kurtarılmasından sonra ekim ayında bir Osmanlı müfrezesi Dağıstan'a geçerek orayı da Rus işgalinden kurtardı.

Bu hadiseler İngiliz kamuoyunda huzursuzluğa yol açmıştı ve Ermenilere olan güven duygusunda azalma oldu. Bunun üzerine, Lord Bryce ve Lord Robert Cecil, İngiliz dışişleri bakanı Arthur Balfour adına şu deklarasyonu yayımlayarak bir nevi Ermenileri savundular:

*“Bakü Ermenileri izole bir kalıntı değildir, onların görevi sadece şehri Türklerden savunmak değildir, aynı zamanda Trans-Kafkasya Demiryolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesinin de önüne geçmektir. Bakü'de yaşananlar ne olursa olsun, olanlar yüzünden Ermeni halkının sırtına sorumluluk yüklenemez.”*²⁷⁸

Kafkas İslam Ordusu, Kafkaslarda son sürat hızla ilerliyordu ki ilerleyişi sekteye uğratacak bir gelişme yaşandı. Bulgaristan 29 Eylül'de ağır şartlar içeren bir ateşkes antlaşması imzalayarak savaştan çekilince Osmanlı Devleti ile müttefikleri arasındaki kara bağlantısı kesildi. Trakya ve dolayısıyla İstanbul her türlü düşman saldırısına açık hale geldi. Filistin-Suriye cephesinde 19 Eylül'de gerçekleştirilen İngiliz saldırısı da Osmanlı kuvvetlerinin bozgunu ile sonuçlanmıştı. İtilâf Devletleri kuvvetleri Bulgaristan üzerinden Trakya'ya taarruza hazırlanırken Osmanlı hükûmeti İspanya aracılığı ile Amerika Birleşik Devletleri'ne bir not gönderdi. Notta ABD'nin aracı olması halinde İtilaf Devletleri ile ateşkes görüşmeleri yapılabileceği yazıyordu.²⁷⁹

İtilaf Devletleri görüşme teklifini kabul etti ve Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekildiğini resmen açıkladı. Antlaşma maddeleri gereğince Kafkas İslam Ordusu da dağıtıldı ve Osmanlı subayları Anadolu'ya döndü. İngilizlere göre bu kararın verilmesindeki en önemli sebep, Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Berlin-İstanbul Demiryolu bağlantısının kopmasıydı. Çünkü bu olayla birlikte Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki mühimmat akışını sağlayan güzergâh İtilaf Devletleri'nin eline geçmişti. Ayrıca General Allenby komutasındaki İngiliz birliklerinin Kudüs'ün kuzeyinde yaklaşık 100.000 Türk askerini ablukaya almasının ve General William

²⁷⁸ “Our Armenian Allies”, *Sheffield Daily Telegraph*, 4 Ekim 1918, s. 4.

²⁷⁹ “Turkey's Peace Move”, *Western Times*, 16 Ekim 1918, s. 4 ; “Turkey's Suing for Peace”, *Leeds Mercury*, 16 Ekim 1918, s. 5 ; “Turkey's Appeal”, *Western Daily Press*, 16 Ekim 1918, s. 4.

Marshall'ın Mezopotamya'daki durdurulamayan ilerleyişin de ateşkes kararı alınmasında etkili olduğunu düşünüyorlardı.²⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayı yapmasının ardından, İngiliz basınında çıkan "Hasta Adam" başlıklı bir makalede Türklerin durumu şu sözlerle özetleniyordu:

*"Büyük Avrupa Savaşı boyunca Osmanlı darmadağın bir devletti. 1912 yılında genç Balkan ülkeleri Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan, Osmanlı ordularını bozguna uğratmıştı. Türklerin Avrupa'daki toprakları İstanbul ile sınırlanmıştı. Genç Türkler yönetimi 'Hasta Adam'ı canlandırmak için Almanlardan medet umdu. Yüzyıllarca boyunca Büyük Britanya, Bulgar vahşetlerine ve Ermeni katliamlarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını destekledi. Bunun sebebi Asya'daki kolonilerimizin güvenliğini sağlamaktı. Alman Kayzer'i, Doğu'ya karşı şiddetli bir tutku geliştirince işler değişmeye başladı. Sonuç olarak Osmanlı 1914 yılında Alman İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası haline geldi. Türk ordusu Almanlar tarafından yönetildi ve Krupp şirketi tarafından silahlandırıldı. Ancak görünen o ki Avrupa'nın Hasta Adam'ı uzun ve mutsuz yaşamının sonuna geldi. Şu anda, 1453 yılından beri bir yabancı tarafından yönetilen İstanbul şehri, ait olduğu gibi Avrupalılara teslim edilmek üzere."*²⁸¹

Berlin'de bulunan Türk Büyükelçisi İstanbul'dan bir telgraf aldı. Telgrafta, Osmanlı Devleti savaştan çekildiği için Almanya'da bulunan tüm Türk subaylarının yurda dönmesini emreden bir not vardı. Türk subaylar yurda dönmeye başladı. Bükreş üzerinden İstanbul'a giden ilk grupta, Almanya'da okuyan iki Osmanlı Prensi de vardı. Osmanlı'nın savaştan çekildiğini duyan Mark Sykes ise acilen Filistin'e gitme kararı aldı. Bu hadise, Sykes ve Araplar için de farklı bir sayfa açıyordu.²⁸²

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Antlaşması içerik itibarıyla birçok önemli konuyu içinde barındıran bir antlaşmaydı. Fakat Antlaşma maddelerinden üçü, Ermeni Meselesi için de önem arz ediyordu. Bu maddeler şunlardı:

"4. Madde: İtilaf Devletleri'nin ve Ermenilerin tüm esirleri, koşulsuz ve şartsız olarak İstanbul'da İtilaf güçlerine teslim edilecek.

²⁸⁰ "Turkey Follows Bulgaria", *Aberdeen Press and Journal*, 1 Kasım 1918, s. 2.

²⁸¹ "The Sick Man of Europe", *Aberdeen Press and Journal*, 1 Kasım 1918, s. 2.

²⁸² "Turkish Officers in Germany To Go Home", *Yorkshire Evening Post*, 1 Kasım 1918, s. 6.

7. Madde: İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit eden bir durum olması durumunda herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkına sahiptir.

24. Madde: Altı Ermeni vilayetinde (Vilayât-ı Sitte) karışıklık olması durumunda, İtilaf Devletleri bu bölgelerin herhangi birini işgal etme hakkını kendinde haiz tutar.”²⁸³

İtilaf Devletleri, Mondros Ateşkes Antlaşmasını takip eden süreçte 7. ve 24. maddelerde elde ettiği haklarını kullanacak ve Anadolu’da stratejik öneme sahip olduğunu düşündükleri yerleri işgal edeceklerdi. Bu işgallere Millî Mücadele ile karşılık veren Anadolu halkı, Osmanlı İmparatorluğu’nun enkazı üzerinde modern Türkiye Cumhuriyeti’nin inşa sürecini başlatacaktı.

²⁸³ “Turkey’s Exit”, *Western Times*, 2 Kasım 1918, s. 4.

SONUÇ

Ermeniler, Antik Çağ'dan Selçukluların Orta Doğu coğrafyasında hâkimiyet kurduğu devre kadar, kimi zaman kendilerine ait, kimi zaman da yabancı devletlerin vassali konumunda olan krallıkların çatısı altında yaşamışlardır. Selçuklularla birlikte Türk tabiiyetine geçen Ermeniler, özellikle kiliselerine yönelik Bizans baskısını ortadan kaldırdığı için Türklerin kurduğu devletlerin çatısı altında yaşamak hususunda direniş göstermemişlerdir. Hatta Osmanlılar, ele geçirmiş oldukları Bizans kentlerindeki Rum nüfusun karşısında demografik bir denge oluşturabilmek için Ermenileri Anadolu'nun batısında iskân etmişlerdir. Bu bağlamda Ermenilerin, Osmanlı *millet sistemi* içerisinde diğer gayrimüslim tebaaya kıyasla daha üstün tutulduğu söylenebilir. Zira Ermeniler; modern devlet ve yurttaş anlayışının henüz geçerli olmadığı, her şeyin dini mensubiyetler üzerinden tanımlandığı bu devirlerde “*Millet-i Sadıka*” olarak isimlendirilmişlerdir.

Ancak Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri ile şekillenmeye başlayan modern çağ, Orta Çağ'ın din eksenli devlet ve toplum anlayışının yerine yeni bir devlet ve yurttaş anlayışı getirmiştir. Bu yeni anlayış, özellikle Fransız Devrimi ile birlikte 19. yüzyılda diğer Avrupa ülkelerine sirayet ederken Osmanlı Devleti'nde ise etkisini milliyetçilik akımıyla göstermiştir. Milliyetçi fikirler, Ermeniler üzerinde de etkili olarak onların hem mensubu oldukları devlet ile hem de bir arada yaşadıkları Müslümanlarla kura gelmiş oldukları ilişkileri sorgulamalarına neden olmuştur. Osmanlı Devleti ise modern çağa uyarlanabilmek için Sultan İkinci Mahmud devrinde kapsamlı reformlar yapmış ve Tanzimat ile birlikte de “Osmanlıcılık” adı altında patriortal (yurttaşlık esasına dayalı) bir milliyetçilik politikası güderek Ermenilerin de dâhil olduğu gayrimüslim tebaasını devlete bağlı tutmaya çalışmıştır. Çeşitli nedenlerle başarısız olan bu çabaya rağmen Ermeniler dinsel kimlikleri üzerinden milliyetçi fikirler geliştirmişler ve Osmanlı Devleti'ne aidiyet yerine bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedeflemeye başlamışlardır. Böylece Ermeni-Türk ilişkileri sorunlu bir hal almış ve Tehcir'e uzanacak olan olaylar zinciri başlamıştır.

Tehcir hadisesi, Avrupa ülkelerinde ve özellikle İngiltere'de yakinen takip edilmiştir. Bu ilgi hükümet nezdinde savaşın başarı ile sonlandırılabilmesi için gerekli enformasyonun sağlanarak politika geliştirilmesi amacını taşımıştır. Kamuoyu nezdinde ise Hıristiyan bir

milletin “Düşman” tarafından uğradığı haksız muameleye kayıtsız kalmamak amacını gütmüş görünmektedir. İngiliz basını Tehcir’e ilişkin kimi zaman hükûmetin düşünceleri ile paralel kimi zaman da kamuoyundaki Türk karşıtlığı ile beslenen haberler yapmıştır. Hâlbuki savaş öncesinde İngiliz Basını’nın Osmanlı karşıtı bir enformasyon kampanyası içinde bulunmadığı ortadadır. Bu değişimin, savaşın bir gereği olduğu söylenebilir. Şöyle ki tarih boyunca savaşan taraflar barış zamanında pek de önemsenmedikleri kültürel farklılıkları, tarihi olayları, siyasi gelişmeleri muhtaç oldukları toplumsal kenetlenmeyi sağlayabilmek için tekrardan gündeme getirebilirler. Böylece savaşan taraflar, rakip ve hasım olarak gördükleri toplumlara ilişkin yeni imajlar ve karşıtlıklar yaratabilirler. Bu yöntem tarih boyunca çeşitli haberleşme vasıtaları ile yürütülmüştür.

Matbaanın icadından beri giderek önemi artan yazılı basın, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde en etkili haberleşme vasıtasıydı. Toplumlar, bu vasıtanın en önde gelen türü olan gazeteler sayesinde bilgi edinirlerdi. Bu nedenle özellikle Birinci Dünya Savaşı’na katılan ülkelerdeki kamuoyunun görüşlerini yansıttıkları ve aynı zamanda söz konusu kamuoyu görüşünün oluşmasına hatırı sayılır ölçüde katkıda buldukları için gazete haberleri büyük önem arz ediyordu. Bu bağlamda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin tehcir edilmeleri, gazete haberleri aracılığı ile İngiltere başta olmak üzere Batı ülkelerinde halkın ilgilendiği ve bilgi sahibi olmak istediği bir konu haline gelmiştir. Özellikle Ermenilerin Hıristiyan oluşu ve Osmanlı Devleti ile İngiltere’nin başını çektiği İtilaf Devletleri’nin savaş halinde olması, tehcir hadisenin uluslararası bir mesele haline gelmesine neden olmuştur. Bu sebeple 1914 ile 1918 yılları arasında İngiliz Basını tarafından, tehcirin tarafsız bir biçimde haberleştirilmediği aksine; yapılan haberlerin yukarıda söz ettiğimiz etkilerin gölgesinde kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte İngiliz halkının olaya yaklaşımını kavramak bakımından gazete haberlerinin önemli bir tarihsel veri olduğu ortadadır. Nitekim İngiliz Basını’ndaki Tehcir ve Ermeni Meselesi anlatısının tarihsel verilerle tam olarak örtüşmediği görülse de bu husustaki veriler incelendiğinde Anadolu’da vuku bulan olayların hem Türk hem de Ermeni halkı açısından son derece trajik ve üzücü olduğunu söylemek mümkündür.

Trajik ve üzücü olarak nitelenebilecek bu olaylar hem Ermeni hem de Türk tarihi açısından doğurduğu sonuçlarla günümüzü şekillendirmeye devam etmektedir. Zira Tehcire kadar Ermeniler, milli kimliklerini Müslüman bir toplum içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlık oluşları üzerinden kurgularken, Tehcir ile soykırım iddiası üzerinden kurmaya başlamışlardır. Bu bakımdan Tehcir’in Ermeni milli kimliğinin inşasında dikkate değer bir kırılma noktası olduğu ortadadır. Bu durum, yaşanan olayların yalnızca tarihçiler tarafından ele alınan bir

araştırma konusu olmaktan çıkıp, güncel bir politik tartışma haline gelmesine neden olmuştur. Ermeniler, günümüzde soykırım iddialarını tarihsel verilere dayanarak sunmaktan ziyade savaş koşullarında neşredilmiş olan İngiliz gazete haberleri gibi tartışmaya açık kaynakları kullanarak gündemde tutmayı daha işlevsel görmektedirler. Türkler ise hadiselerin bir tarafı olarak, Soykırım ithamlarına maruz kaldıkları için Tehcir meselesinin tarihsel olarak değerlendirilmesinden ziyade Ermeni iddialarının çürütülmesine yönelik bir tutum sergilemektedirler.

Tarihsel bir vaka olan Tehcir'i uygulayan toplum ile ona maruz kalan toplumun, konuyu bilimsel olarak ele almak yerine politik iddia veya savunularını destekleyecek mahiyette kurgulamaya çalıştıkları görülmektedir. Hâlbuki her iki milletin de sergilediği bu tutum ve İngiltere örneğinde olduğu gibi hadiseden doğrudan etkilenmeyen yabancı bir devletin sürece dâhil oluşu Tehcir'in tarihi bir vaka olarak incelenmesini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple tarih yazımında Tehcir'in soykırım mı, katliam mı, mukatele mi, yoksa sadece savaş koşullarında uygulanmış bir zorunlu göç mü olduğuna yönelik tanımlama çabalarıyla ele alınmasından ziyade neden ve nasıl meydana geldiğinin belgelere dayalı şekilde ortaya konulması temel amaç kabul edilmelidir. Tehcir'in bilimsel olarak anlaşılabilmesi ancak bu yöntem benimsendiğinde mümkündür.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Aberdeen Evening Express 3 Kasım 1914.

_____, 12 March 1915.

Aberdeen Press and Journal, 8 Ocak 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 9 Ekim 1915.

_____, 28 Aralık 1915.

_____, 17 Şubat 1916.

_____, 1 Kasım 1918.

Army and Navy Gazette, 14 Kasım 1914.

Belfast News-Letter, 24 Mayıs 1915.

_____, 12 Ocak 1916.

Belfast Telegraph. 13 Mart 1918.

Birmingham Daily Gazette, 2 Mart 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 30 Ekim 1916.

_____, 16 Ocak 1918.

Birmingham Daily Post, 30 Haziran 1914.

_____, 29 Nisan 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 7 Ağustos 1915.

_____, 24 Ağustos 1915.

_____, 15 Kasım 1915.

Birmingham Mail, 14 Kasım 1914.

_____, 12 Mart 1915.

_____, 1 Haziran 1915.

_____, 25 Eylül 1915

_____, 28 Eylül 1917.

Cambridge Daily News, 31 Ekim 1917.

Chelmsford Chronicle, 27 Mart 1914.

Cornishman, 22 Mart 1917.

Coventry Evening Telegraph, 3 Kasım 1914.

_____, 9 Kasım 1914.

_____, 17 Kasım 1914.

_____, 30 Kasım 1914.

_____, 13 Ocak 1915.

_____, 7 Mayıs 1915.

_____, 1 Haziran 1915.

_____, 6 Ağustos 1915.

Daily Record, 14 Kasım 1914.

_____, 9 Ocak 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 16 Haziran 1915.

_____, 29 Temmuz 1915.

_____, 12 Mart 1917.

Derby Daily Telegraph, 1 Haziran 1915.

_____, 7 Ekim 1915.

_____, 12 Ocak 1916.

_____, 17 Şubat 1916.

_____, 20 Haziran 1916.

_____, 14 Mayıs 1918.

Derry Journal, 27 Eylül 1915.

Dublin Daily Express, 7 Kasım 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 25 Eylül 1915.

Dundalk Examiner and Louth Advertiser, 23 Ocak 1915.

Dundee Courier, 10 Ağustos 1915.

_____, 11 Mart 1916.

_____, 27 Temmuz 1916.

_____, 2 Ağustos 1916.

_____, 28 Kasım 1916.

_____, 19 Şubat 1917.

_____, 26 Şubat 1917.

_____, 7 Mart 1917.

_____, 9 Nisan 1917.

Dundee Evening Telegraph, 4 Kasım 1914.

_____, 13 Ocak 1915.

_____, 24 Eylül 1915.

_____, 28 Eylül 1917.

_____, 13 Kasım 1917.

_____, 2 Nisan 1918.

_____, 14 Mayıs 1918.

_____, 20 Mayıs 1918.

Edinburgh Evening News, 4 Ağustos 1917

Evening Despatch, 2 Mart 1914.

_____, 12 Mart 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 7 Ağustos 1915.

_____, 22 Nisan 1916.

_____, 1 Mayıs 1916.

Exeter and Plymouth Gazette, 4 Kasım 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 3 Eylül 1915.

_____, 28 Ocak 1916.

_____, 12 Ocak 1917.

_____, 9 Nisan 1917.

Freeman's Journal, 24 Mayıs 1915.

_____, 2 Aralık 1916.

Globe, 12 Haziran 1914.

_____, 30 Temmuz 1914.

_____, 12 Kasım 1914.

_____, 30 Nisan 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 8 Kasım 1916.

_____, 28 Aralık 1917.

_____, 5 Ocak 1918.

Gloucester Journal 17 Ocak 1914.

_____, 31 Ocak 1914.

Gloucestershire Echo, 25 Mart 1914.

_____, 23 Şubat 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 28 Aralık 1917.

Hartlepool Northern Daily Mail, 24 Mayıs 1915.

Hull Daily Mail, 26 Mart 1914.

_____, 17 Mayıs 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 16 Ocak 1918.

_____, 25 Şubat 1918.

International Woman Suffrage News, 1 Kasım 1915.

Lancashire Evening Post 22 Nisan 1916.

Leamington Spa Courier, 16 Şubat 1917.

Leeds Mercury, 5 Aralık 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 16 Ekim 1918.

Leicester Daily Post, 7 Kasım 1914.

_____, 13 Temmuz 1915.

_____, 29 Temmuz 1915.

_____, 17 Ağustos 1915.

Lichfield Mercury, 28 Mayıs 1915.

Lincolnshire Echo, 24 Mayıs 1915.

Linlithgowshire Gazette, 1 Eylül 1916.

Liverpool Daily Post, 5 Kasım 1914.

_____, 18 Aralık 1914.

_____, 19 Haziran 1917.

Liverpool Echo, 2 Kasım 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 16 Eylül 1915.

_____, 22 Eylül 1915.

_____, 18 Mart 1916.

_____, 19 Nisan 1916.

London Daily Telegraph & Courier, 5 Mart 1895.

Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, 31 Ekim 1914.

_____, 7 Kasım 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

Manchester Evening News, 9 Kasım 1914.

_____, 20 Kasım 1914.

_____, 13 Ocak 1915.

_____, 21 Ağustos 1915.

_____, 7 Eylül 1915.

_____, 16 Eylül 1915.

_____, 21 Şubat 1916.

Melton Mowbray Mercury and Oakham and Uppingham News, 10 Aralık 1914.

_____, 13 Temmuz 1915.

Newcastle Journal, 19 Şubat 1914.

_____, 7 Kasım 1914.

_____, 16 Ocak 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 25 Mayıs 1915.

_____, 16 Haziran 1915.

_____, 23 Ağustos 1915.

_____, 24 Şubat 1916.

_____, 12 Mart 1917.

Northern Whig, 15 Mayıs 1914.

_____, 17 Aralık 1914.

_____, 23 Şubat 1915.

_____, 18 Eylül 1915.

_____, 18 Ekim 1915.

_____, 17 Şubat 1916.

Nottingham Evening Post, 14 Aralık 1916.

_____, 27 Ağustos 1917.

_____, 2 Temmuz 1918.

Nottingham Journal, 8 Kasım 1916.

Pall Mall Gazette, 24 Mayıs 1915.

Portsmouth Evening News, 24 Mayıs 1915.

Preston Herald, 22 Temmuz 1916.

Sheffield Daily Telegraph, 7 Mayıs 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 28 Temmuz 1916.

_____, 14 Aralık 1916.

_____, 4 Ekim 1918.

Sheffield Evening Telegraph, 12 Mart 1915.

_____, 16 Eylül 1915.

Shields Daily News, 16 Haziran 1915.

Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette, 2 Ekim 1914.

_____, 3 Kasım 1914.

_____, 5 Temmuz 1918.

Taunton Courier, and Western Advertiser, 23 Şubat 1916.

The Globe, 8 Kasım 1916.

The Graphic, 7 Nisan 1917.

_____, 25 Ağustos 1917.

_____, 23 Mart 1918.

The People, 14 Şubat 1915.

_____, 6 Mayıs 1917.

The Scotsman, 2 Şubat 1914.

_____, 15 Mayıs 1914.

_____, 8 Ekim 1914.

_____, 19 Kasım 1914.

_____, 31 Aralık 1914.

_____, 6 Ocak 1915.

_____, 14 Ocak 1915.

_____, 25 Ocak 1915.

_____, 8 Mayıs 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 16 Ağustos 1915.

_____, 18 Eylül 1915.

_____, 21 Şubat 1916.

_____, 14 Temmuz 1916.

The Suffragette, 19 Kasım 1915.

Weekly Freeman's Journal, 2 Aralık 1916.

Wells Journal, 18 Aralık 1914.

Western Daily Press, 19 Kasım 1914.

_____, 8 Ocak 1915.

_____, 15 Ocak 1915.

_____, 24 Mayıs 1915.

_____, 9 Şubat 1916.

_____, 13 Mayıs 1916.

_____, 7 Temmuz 1916.

_____, 7 Eylül 1916.

_____, 20 Eylül 1916.

_____, 16 Ekim 1918.

Western Mail, 4 Kasım 1914.

_____, 24 Mayıs 1915.

Western Times, 24 Mayıs 1915.

_____, 21 Mayıs 1917.

_____, 16 Ekim 1918.

_____, 2 Kasım 1918.

Yorkshire and Leeds Intelligencer, 24 Nisan 1914.

Yorkshire Evening Post, 12 Mart 1915.

_____, 1 Kasım 1918.

Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, 30 Haziran 1914.

_____, 7 Kasım 1914.

_____, 5 Aralık 1914.

_____, 8 Aralık 1914.

- _____, 15 Mayıs 1915.
 _____, 18 Mayıs 1915.
 _____, 24 Mayıs 1915.
 _____, 29 Temmuz 1915.
 _____, 24 Temmuz 1917.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Afyoncu, Erhan (2001). *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Tatav Yayınları.
- Ahmad, Feroz (2017). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çev. Nuran Yavuz), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Altıntaş, Zeynep (2005). 1890 Yılına Kadar Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 150-183.
- Armaoğlu, Fahir (2017). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1914-1995*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, Mustafa (2008). Revan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 35, İstanbul: TDV Yayınları, s. 26-29.
- Barr, James (2016). *Kırmızı Çizgi: Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, (çev. Ekin Can Göksoy), İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Bashanov, Mihail (2013). *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*, Ankara: TTK Basımevi.
- Beydilli, Kemal (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Belgeler*, Ankara: TTK Basımevi.
- Bournoutian, George A. (2011). *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Bryce, James ve Arnold Toynbee (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt 1, (çev. Ahmet Güner), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Cezar, Mustafa ve Midhat Sertoğlu (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Chernichenkina, Natalia (2015). "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Reformları ve Rusya'nın Tutumu (1912-1914)", *Kafkaslar, Yeni Türkiye*.

- Chernichenkina, Natalia (2015). *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, Erzurum: Erzincan Üniversitesi Yayınları.
- Clark, Christopher (2017). *Uyurgezerler: Avrupa 1914'te Savaşa Nasıl Girdi?*, (çev. Cem Demirkan), İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Cleveland, William L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Çiçek, Kemal (2011). *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ankara: TTK Basımevi.
- Çiçek, Kemal (2012). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara: TTK Basımevi.
- Çolak, Mustafa (2009). Cemal Paşa Cinayeti ve Ermenilerin Nemesis Operasyonu, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Osman Köse (ed.), Samsun: Etüt Yayınları, s. 413-424.
- Dabağyan, Levon Panos (2012). *Sanat Dünyamızda Ermeniler*, İstanbul: Yedirenk Yayınları.
- De Lange, Nicholas (1998). *Yahudi Dünyası*, (çev. Sevil Atauz ve Akın Atauz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, Orhan (2011). Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt X, Sayı 1, Gaziantep, s. 509-546.
- Dölen, Emre (2015). *Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Eraslan, Cezmi (1997). Hamidiye Alayları, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt: 15, İstanbul: TDV Yayınları.
- Erickson, Edward J. (2015). *Osmanlılar ve Ermeniler*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Erikan, Celâl (2018). *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Fischer, Steven Roger (2018). *Dilin Tarihi*, (çev. Muhtesim Güvenç), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fromkin, David (2013). *Barışa Son Veren Barış*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Gürün, Kamuran (2005). *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güven, Melek Sarı (2017). Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellüğün Sorgulanması: “Kahraman” Andranik Ozanyan Örneği, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Bartın: Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (BAYTAM) Yayınları, s. 72-82.

- Halaçoğlu, Yusuf (2014). *Ermeni Tehciri*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Hart, Basil Liddell (2018). *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, (çev. Kerem Bağrıaçık), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Henry, Robert Mitchell (1920). *The Evolution of Sinn Fein*, New York: B. W. Huebsch Incorporated.
- Heredotos (2012), *Tarih*. (çev.) Müntekim Ökmen. İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hill, Christopher (1994). *Lenin ve Rus Devrimi*, (çev. Aziz Erinç), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Howatson, M. C. (2015). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, (çev. Faruk Ersöz), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İlden, Köprülü Şerif (2003). *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu: Sarıkamış, Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İlter, Erdal (1999). *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- İnalçık, Halil (2016). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Cilt IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kabacalı, Alpay (haz.) (2003). *Talât Paşa'nın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kévorkian, Raymond (2015). *Ermeni Soykırımı*, (Ayşen Taşkent Ekmekçi), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köymen, Mehmet Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ksenophon (2015). *Anabasis*, (çev. Ari Çokona), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurşun, Zekeriya (2008). Said Paşa, Küçük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 35, İstanbul: TDV Yayınları, s. 576-578.
- Küçük, Abdurrahman (1996). Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, Sayı: 1, Ankara: s. 117-154.
- Leart, Marcel (2015). *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Lewy, Guenter (2014). *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- MacMillan, Margaret (2014). *Barişa Son Veren Savaş*, (çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul: Alfa Yayınları.
- McCarthy, Justin (1995). *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (çev. İhsan Gürsoy), Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- McCarthy, Justin (2018). *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı*, (çev. Fatma Sarıkaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Milner-Gulland, Robin ve Nikolay Dejevskiy (1993). *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi*, (çev. Metin Çulhaoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Morgenthau, Henry (2017). *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, (çev. Attila Tuygan), İstanbul: Belge Yayınları.
- Nalbandian, Louise (1963). *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Londra: University of California Press.
- Neçare, Orhan (ed.) (2016). *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu (28-29 Nisan 2016 Mardin) Bildiriler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parker, Geoffrey (2017). *Cambridge Savaş Tarihi*, (çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parlatır, İsmail-Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar (haz.) (1998). *Türkçe Sözlük*, 2. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rogan, Eugene (2017). *Araplar: Bir Halkın Tarihi*, (çev. Cem Demirkan), İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Sakaoğlu, Necdet (2017). *Osmanlı Tarihi Sözlüğü: Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sarınay, Yusuf (2012). *24 Nisan 1915'te ne oldu? Ermeni Sevk ve İsyanının Perde Arkası*, İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Sarınay, Yusuf-Karacakaya, Recep (2012). *1909 Adana Ermeni Olayları*, İstanbul: İdeal Kültür&Yayıncılık.
- Shaw, Stanford J. (2017). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu: Ermeniler*, (çev. Şadi Dinlenç), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sinanoğlu, Mustafa (2001). “İzник Konsili”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* cilt: 23, İstanbul: TDV Yayınları, s. 549-552.

Topaloğlu, Bekir (2004). Melik, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt: 29, Ankara: TDV Yayınları, s. 50-51.

Uras, Esat (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları.

Yavuz, Fikrettin (2015) *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü: 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Ankara: TTK Basımevi.

Yıldırım, Nimet (2016). *İran Kültürü: Zerdüş'ten Firdevsî'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Zürcher, Erik Jan (2017). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

05/07/2019

Tez Başlığı : Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basımına Yansımaları (1914-1918)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 77 sayfalık kısmına ilişkin, 05/07/2019 tarihinde tez danışmanım tarafından Turmitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/07/2019

Adı Soyadı: Adnan KORGAN
Öğrenci No: N15221288
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Tarih

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

05/07/2019

Thesis Title : Reflections of Armenian Question to English Press During the First World War (1914-1918)

According to the originality report obtained by my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 05/07/2019 for the total of 77 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 5%.

Filtering options applied:

- Approval and Declaration sections excluded
- Bibliography/Works Cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

05/07/2019

Name Surname: Adnan KORGAN

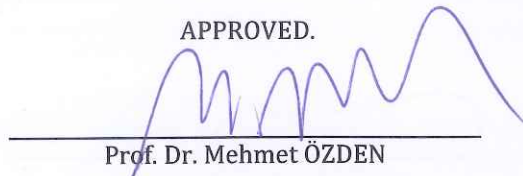
Student No: N15221288

Department: History

Program: History

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

05/07/2019

Tez Başlığı: Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basınına Yansımaları (1914-1918)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/07/2019

Adı Soyadı: Adnan KORGAN
Öğrenci No: N15221288
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: TARİH
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Uygun dur.

[Signature]
Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

05/07/2019

Thesis Title: Reflections of Armenian Question to English Press During the First World War (1914-1918)

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

05/07/2019

Name Surname: Adnan KORGAN
Student No: N15221288
Department: History
Program: History
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Approved

Prof. Dr Mehmet ÖZDEN